

Svakodnevni život Međimurja u 19. i 20. st.

Marciuš, Mirna

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:482911>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-29**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET**

Mirna Marcioš

**Svakodnevni život Međimurja u 19. i 20. st.
(ZAVRŠNI DIPLOMSKI RAD)**

Rijeka, 2016.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest
Mirna Marciuš
Matični broj: 0009062888

Svakodnevni život Međimurja u 19. i 20. st.
ZAVRŠNI DIPLOMSKI RAD

diplomski studij: Hrvatski jezik i književnost/Povijest
Mentor: prof. dr. sc. Darko Dukovski

Rijeka, 3. studeni 2016.

Sadržaj:

1. Uvod.....	1
2. Geografske osobitosti Međimurja.....	2
3. Politička povijest Međimurja.....	3
3.1. Međimurje u sklopu Hrvatske (1849.-1861.)	4
3.2. Međimurje ponovno pod Mađarskom upravom (1861. – 1918.)	6
3.3. Međimurje se ponovo vraća Hrvatskoj 1918. g.....	8
3.4. Međimurje za vrijeme II. svjetskog rata.....	10
3.5. Međimurje u drugoj polovici 20. st.	13
4. Ljudska svakodnevnica Međimurja u 19. i 20. st.	16
4.1. Položaj stanovništva na feudalnim marofima u 19. st.	16
4.2. Međimurski mentalitet.....	18
4.3. Obrazovanost i pismenost stanovništva.....	20
4.4. Obiteljski odnosi.....	22
4.5. Životni običaji - rođenje, vjenčanje i smrt.....	24
5. Razvoj građanstva i građanskog društva.....	29
5.1. Razvoj kinematografa – novi oblici kulture i zabave	33
6. Demografska slika Međimurja u razdoblju od 1857. – 1991. g.....	35
6.1. Promjene u natalitetu	35
6.2. Promjene u mortalitetu	37
6.3. Zdravstvene promjene koje su utjecale na demografsku sliku Međimurja	39
7. Problem procesa urbanizacije u drugoj polovici 20. st.	41
8. Međimursko selo i rastrojavanje seoskih zajednica: industrijalizacija	42
9. Školstvo, obrazovanje i standard stanovništva Međimurja.....	45
10. Stanovništvo na marginama društva – Židovi i Romi.....	47
11. Zaključak.....	50
Izvori:	52
Literatura:	52

1. Uvod

Najprije bih se htjela osvrnuti na sam odabir ove teme. S obzirom da sam iz Međimurja, odlučila sam se istražiti jedan mali dio njegove povijesti. Oduvijek me zanimala ljudska svakodnevica, kako su ljudi živjeli, kako su se zabavljali, kakve su ih nedaće pogađale i sl. Kako to spada u domenu danas još uvijek nerazvijene društvene povijesti, odlučila sam se njome pozabaviti te je barem nakratko istražiti. Dakle, rad će obuhvatiti društvenu povijest malog Međimurja koje je kroz vjekove uvijek bilo rastrgano na dvije strane. Oko njega su borbu vodili malo Mađari, malo Hrvati. Stanovništvu se stoga nije bilo lako prilagođavati na promjene koje su ih pogađale svako malo. Jedni su stoga držali mađarsku stranu, dok su drugi držali onu hrvatsku.

U ovom radu prošetat ćemo kroz ljudsku svakodnevicu 19. i 20. st. te vidjeti promjene koje su se događale u Međimurju počevši od povijesnih zbivanja, odnosno od mađarske revolucije 1848. g. pa sve do Domovinskog rata. Vidjet ćemo čime su se to Međimurci bavili te kako se razvijao i mijenjao međimurski mentalitet. Međimurci su danas poznati kao veoma radišni i marljivi ljudi u čijem je životu izrazito važna vjera a to se primjećuje i po gradnji raspela i kapelica na važnijim putovima i raskršćima. U međuratnom razdoblju, Međimurci su zbog teških prilika bili prisiljeni otići iz svojih domova pa ih velika većina seli u inozemstvo ali i prekomorske zemlje u kojima će moći osigurati egzistenciju svojim obiteljima.

Naravno, osim Međimuraca u Međimurju su se naselili i Romi i Židovi kao i druge nacionalne manjine kojih nije bio neki znatniji broj. Što se tiče Roma, oni donose novu kulturu i novi način življenja koji se i dan danas teško uklapa u međimurske, ali i hrvatske okvire, ali i općenito hrvatski način života. S druge pak strane, Židovi u Međimurje donose dašak nečeg novog. Oni su posebice u 19. st. bili na glasu kao vrsni trgovci, stoga su kao takvi pridonijeli i razvoju trgovine u Međimurju. Isto tako, zaslužni su za osnivanje poduzeća koja su profitabilna i u današnje vrijeme poput „Čateksa“, te poznate međimurske mesne industrije „Vajde“.

2. Geografske osobitosti Međimurja

Međimurje je područje koje obuhvaća najsjeverniji dio Republike Hrvatske, a omeđeno je dvjema rijekama, Murom i Dravom. Pretežito je ravničarsko, a manjim dijelom brežuljkasto, stoga je ono podijeljeno na gornje i donje Međimurje. Što se tiče gornjeg Međimurja, ono je nastavak Istočnih Alpa, odnosno Slovenskih gorica i njegov pejzaž sličan je reljefu prigorja. Njegova naselja nastala su pretežito na kosama i na brežuljcima zbog čega su i većim dijelom raštrkana. Naselja najvećim dijelom čime osamljena gospodarstva. Uz naselja se često nalaze oranice, vinogradi i voćnjaci. S druge pak strane, donje Međimurje tvore nizine. Taj su prostor oblikovali protoci Mure i Drave, stoga se često naziva i dravsko-murska nizina. Naselja su stoga građena pretežito na rubovima riječnih terasa i ona nisu raštrkana kao u gornjem Međimurju, već su zbijena i brojem su stanovnika veća.¹

U Međimurju možemo govoriti o tri tipa naselja. Prvi je izduženi tip koji je nastao uz važnije i veće prometnice, te je karakterističan za donje i srednje Međimurje, dok na brežuljkastom dijelu Međimurja nastaje rastepeni tip naselja koji je prema svom obliku prilagođen reljefu. U dravsko – murskoj nizini razvijen je zbijeni tip naselja koja su formirana oko središnjih jezgri. Sela su najčešće oblikovana i formirana uz široku glavnu cestu uzduž koje se nalaze gusto nanizane kuće koje svojom užom stranom gledaju na ulicu. U pojedinim selima izgrađeni su manji trgovi, župni dvorovi, kapelice i crkve koje su karakteristične za vjerski narod poput Međimuraca. Dvorišta su velika, a njih sačinjavaju vrt i voćnjak. Sama kuća je izdužena prema dvorištu i ona se ne nalazi u sredini, već je smještena uz među, odnosno granicu. Uz kuću naravno izgrađeni su i gospodarski objekti poput staja, svinjaca i sl.²

¹Međimurje, RO „Zrinski“, TIZ, Čakovec, Čakovec, 1982.

² Biškup, V., *Međimurje – narod, običaju, arhitektura*, stručni rad, radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin; br. 24, 2013., str. 407.

3. Politička povijest Međimurja

Godina 1848. naziva se još i revolucijom naroda koja je započela u Parizu a proširila se na cijeli kontinent Europe. Ona je stoga obuhvatila i Hrvatsku koja se tada nalazila unutar Habsburške Monarhije. Dakako, revolucija nije zaobišla ni malo Međimurje. Sam val revolucija koji je zahvatio Europu bio je dakako najslojevitiji u Habsburškoj Monarhiji zbog višenacionalnog stanovništva. Osim što se revolucijama zahtijevalo ukidanje feudalizma, širenjem revolucija dolazi i do buđenja nacionalne svijesti, osobito među narodima unutar Habsburške Monarhije. U Hrvatskoj je takvo buđenje nacionalne svijesti započelo ilirskim preporodom kada je 25. ožujka 1848. g. u Zagrebu donesen hrvatski nacionalni program koji se nalazio unutar „Zahtjevanja naroda horvatskog“. Hrvati su tim dokumentom tražili da se banom imenuje Josip Jelačić, da se sazove Hrvatski sabor, potom teritorijalnu cjelovitost svih hrvatskih zemalja, odnosno pripojenje Kraljevine Dalmacije i Vojne krajine sa Hrvatskom i Slavonijom. Isto tako, tražili su da se ukinu privilegirani staleži, da se ukine kmetstvo, da se osnuje narodna vojska te su tražili veća politička i građanska prava.³

Kralj je kao odgovor na „Zahtjevanja naroda horvatskog“ imenovao Josipa Jelačića hrvatskim banom te vojnim zapovjednikom u Banskoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini. Nakon toga Jelačić šalje proglas gradovima i županijama te ukida kmetstvo 25. travnja 1848. g. Nakon ukidanja kmetstva velik broj Međimuraca odlučuje se za odlazak na rad u inozemstvo gdje su kao nekvalificirana radna snaga mogli raditi samo najteže fizičke poslove i to pretežito na području graditeljstva.⁴ Pa su tako sudjelovali u izgradnji brojnih zgrada, cesta, mostova, tunela kao i drugih objekata. Kraljevim popuštanjem kao i mađarskim donošenjem i provođenjem zakona bez odobrenja Beča pogoršali su se odnosi Budimpešte i Beča. Osim što su se pogoršali odnosi sa Bečom, unutar ugarskog dijela Monarhije dolazi do nemira zbog nepriznavanja slobode i demokratskih prava nemađarskog dijela stanovništva. Odmah nakon toga reagirala je i Hrvatska što se očitovalo neodlaskom bana Jelačića u Peštu na pregovore. Kralj je u međuvremenu zabranio održavanje Hrvatskog sabora. Također, kralj je pozvao naposljetku Jelačića da se ispriča, međutim Jelačić to nije želio učiniti i on ga lišava banske časti. Time se još više zaoštavaju odnosi između Hrvatske i Mađarske i u Hrvatskoj se počinje sa pripremama za rat.⁵

³Kalšan, V., *Međimurska povijest*, Čakovec, 2006., str. 202.

⁴Kalšan, V., *Građansko društvo u Međimurju*, Tiskara Horvat, Čakovec, 2000., str. 134.

⁵Kalšan, V., *Međimurska povijest*, Čakovec, 2006., str. 203.

Iz tog razloga su Mađari kao mjeru predostrožnosti i straha od ulaska hrvatskih postrojbi iz smjera Varaždina i Štajerske rasporedili u Međimurju svoje vojnike. Istovremeno se u Varaždinu počela okupljati hrvatska vojska za napad na Mađarsku pod vodstvom Josipa Jelačića. Jelačić je vodio napad iz tri smjera koja su bila uspješna i nakon kojih su Mađari bili prisiljeni povući se iz Međimurja. Međutim, Mađari se nisu tako lako pomirili sa porazom, već suprotno, vratili su istom mjerom krenuvši iz Nagykanizse prema Letnyu pa zatim prema Čakovcu. Njihov je napad bio uspješan iz razloga što im se na čuđenje svih priklonio i dio Međimuraca i time pridonio njihovoj pobjedi. Ali hrvatska vojska nije tako lako prešla preko pobjede Mađara, već je nakon što se povukla u Varaždin čekala povoljan trenutak kada će ponovno vratiti Međimurje u svoju nadležnost. Naposljetku su dočekali trenutak slabosti Mađara te ponovno zauzeli Međimurje 1849. g. i stavili ga u sastav Hrvatske. Time je završena mađarska revolucija.

3.1. Međimurje u sklopu Hrvatske (1849.-1861.)

Međimurje je nakon mađarske revolucije stavljeno u oblast Varaždinske županije te je podijeljeno na tri kotara: čakovečki, preloški i štrigovski. U njima su se nalazili i kotarski sudovi. Kotari zapravo nisu imali neke velike ovlasti. Oni su pripadali najnižoj sudbenoj razini. U svojoj su nadležnosti imali unutrašnju upravu kotara, financijsku vlast za porezne urede te izdavanje dozvola za vođenje obrta i trgovine.⁶ Međutim, 1857. g. uvedena su dva kotara sa devet upravnih općina. U kotar Čakovec spadaju sljedeće općine: Čakovec, Nedelišće, Štrigova, Novakovec i Mursko Središće, dok u kotar Prelog spadaju: Prelog, Kotoriba, Hodošan i Sveta Marija.⁷

Međimurje je u to vrijeme bilo najrazvijenije područje Varaždinske županije, ali i cijele civilne Hrvatske. Razlog tome ležao je u izgradnji željezničke pruge Budimpešta – Pragersko koja je puštena u promet 1860. godine. Naime, jedan njen odsjek prolazio je kroz Međimurje i to relacija Budimpešta – Kotoriba – Čakovec – Pragersko. Upravo ta pruga bila je od iznimne važnosti za Međimurje jer mu je omogućila povezanost sa glavnim centrima. Stoga mnogo Međimuraca počinje odlaziti na rad u europske i prekomurske zemlje, ali je time i strancima omogućen dolazak u Međimurje. Uz ovu prugu, u narednim godinama izgrađene su još dvije

⁶Kalšan, V., *Međimurska povijest*, Čakovec, 2006., str. 215.

⁷Kalšan, V., *Građansko društvo u Međimurju*, Tiskara Horvat, Čakovec, 2000., str. 19.

koje su omogućile povezanost sa ključnim gradovima Hrvatske, Varaždinom, Zagrebom i Rijekom pa je tako pruga koja je omogućila povezanost sa Varaždinom izgrađena 1885./1886. g. na relaciji Čakovec – Varaždin – Budinščina – Zabok – Zaprešić. I treća važna pruga za Međimurje bila je Čakovec – Zagreb – Rijeka koja je puštena u promet 1890. g.⁸ Uz ove tri nabrojene, važno je spomenuti još jednu koja je sporedna ali je omogućila industrijsko povezivanje. Radi se o pruzi Čakovec – Mursko Središće – Lendava koja je prvobitno izgrađena u sklopu pruge Ukk – Lendava – Čakovec. Naime, ta je pruga omogućila povezivanje mađarskog industrijskog središta Celldömölka sa Čakovcem a samim time i sa ostalim glavnim središtima poput Zagreba, Rijeke i Trsta. Ta pruga je bila tretirana kao jedna cjelina i preko nje se odvijao cjelokupni promet.⁹ Usporedno sa razvojem željeznice počinje se razvijati i poštanski promet. Poštanski ured prije 1884. g. bio je u privatnom vlasništvu. Tek nakon te godine on potpada pod državno vlasništvo te se uz postojeći ured u Čakovcu grade poštanski uredi u Kotoribi, Prelogu i Štrigovi. Uz to pošta je obavljala i telegrafsku službu. Njihov telegraf nalazio se na željezničkom kolodvoru, da bi kasnije bio premješten.¹⁰

Izgradnja pruge omogućila je povezanost Međimurja sa ostatkom Hrvatske i općenito ostalim dijelom Monarhije. Stoga ovdje veliku ulogu dobiva Čakovec kao središte trgovine s Mađarskom uz najveći broj trgovaca i obrtnika. Uz razvoj trgovine i obrta koji su dobili na značaju izgradnjom pruge, Međimurje je bilo stočarski i ratarski kraj, stoga je i ratarstvo i stočarstvo bilo isto tako uznapredovalo. Unatoč tome što je Čakovec bilo glavno trgovačko središte, Prelog je tada bio najveći grad sa najvećim brojem stanovništva.

Feudalizam koji je ukinuo Jelačić važio je i u Međimurju. Kako bi se ukinuće kmetstva moglo provesti, vlastelini su dobili tzv. zemaljske rasteretnice kojima je država trebala otkupiti vlastelinsku zemlju te ju isplatiti tijekom 40 godina. U tom bi vremenskom razdoblju kmetovi mogli biti vlasnici zemlje na kojoj su do tada radili. Međutim, ukinuće feudalizma imalo je i negativnu stranu. Ono je dovelo do socijalne diferencijacije te prenaseljenosti. Iz tog su razloga brojni ljudi otišli u novi svijet u potrazi za boljom egzistencijom.

⁸Kalšan, V., *Međimurska povijest*, Čakovec, 2006., str. 220.

⁹Marcuiš, F., *Uz 120. obljetnicu željezničke pruge Čakovec – Mursko Središće – (Lendava)*, Hrvatski kajkavski kolendar, Matica Hrvatska Čakovec, Čakovec, 2010., str.82.-85.

¹⁰Kalšan, V., *Gradansko društvo u Međimurju*, vl. naklada, Čakovec, 2000., str. 94., 95.

Međimurje nije dugo bilo pod upravom Hrvatske jer je već ukinućem Bachovog apsolutizma i donošenjem Listopadske diplome 1861. g. ono ponovno vraćeno Mađarima. Oko toga je izbila cijela afera jer dok su Mađari i Nijemci raspravljali o ustrojstvu Monarhije, mađarski je ministar tražio da Međimurje bude pod njihovom ovlasti uz to što je prijetio prekidom razgovora i vlastitom ostavkom ukoliko se Međimurje ne priključi Mađarskoj. Na to su se Hrvati digli i uzbunili a na Dvoru je morala intervenirati i Banska konferencija zajedno sa Strossmayerom i Mažuranićem. Međutim ništa se nije time postiglo i Međimurje je ponovno priključeno Mađarskoj.¹¹

3.2. Međimurje ponovno pod Mađarskom upravom (1861. – 1918.)

Međimurje je tada u sklopu Mađarske bilo podijeljeno na dva kotara kao i ranije, preloški i čakovečki. Unutar kotara Čakovec nalazila su se sljedeća naselja: Belica, Čakovec, Lopatinec, Macinec, Sveti Martin na Muri, Nedelišće, Podturen, Gornji Mihaljevec, Selnica, Štrigova i Vratišinec, dok je kotar Prelog obuhvaćao: Dekanovec, Donju Dubravu, Donji Vidovec, Draškovec, Goričan, Sveti Juraj u Trnju, Kotoribu, Legrad, Malu Suboticu, Svetu Mariju i Prelog. Prvo s čim su Mađari započeli kada je Međimurje ponovno došlo u njihove ruke bila je denacionalizacija i mađarizacija međimurskog stanovništva pa tako službeni jezik postaje mađarski te se time uvodi i u osnovne škole kao obavezan jezik. S obzirom na to da djeca nisu znala mađarski jezik, u školama su se zapošljavali i hrvatski i mađarski učitelji s time da je odgojna i obrazovna komponenta bila donekle zanemarena nauštrb učenja mađarskog jezika. Ti mađarski i hrvatski učitelji bili su zapravo pomađareni Hrvati i oni su imali zadatak preodgojiti djecu u školama u mađarskom duhu. Sjedište takvih učitelja i pokreta mađarizacije bila je muška učiteljska škola osnovana 1878. g. u kojoj su se školovali mladi hrvatski, odnosno međimurski mladići koji su trebali igrati veliku ulogu u odnarođivanju i mađarizaciji vlastitog naroda. Osobito su se poticali brakovi između mađarskih djevojaka i međimurskih mladića jer bi time njihova djeca još od malih nogu znala mađarski jezik, te bi se kasnije opredijelili za mađarsko državljanstvo. Također, djecu se isto tako u školi učilo moliti na mađarskom jeziku. No unatoč prisilnoj mađarizaciji, pojedini su roditelji kod kuće sa djecom razgovarali na hrvatskom te ih podučavali hrvatski jezik. Nakon što su Mađari vidjeli da to ne

¹¹Kalšan, V., *Građansko društvo u Međimurju*, Tiskara Horvat, Čakovec, 2000., str. 22., 23.

mogu iskorijeniti, priznali su međimurski jezik kojega su u školama podučavali kao pokrajinskim mađarskim jezikom, a ne kajkavskim narječjem hrvatskoga jezika.¹²

Usljed prisilne mađarizacije, stanje je u Međimurju bilo dosta teško, posebno što se tiče stanovništva čiji je nacionalni duh oslabio. Pod neprestanim utjecajem Mađara, velik dio njih se odnarodio te se sve više počinje osjećati nedostatak nacionalnog duha kod Međimuraca koji su se još uvijek smatrali Hrvatima. Stoga su Međimurci postali indiferentni i politički neangažirani. Iz tog je razloga nekoliko intelektualaca, posebice iz redova Katoličke Crkve odlučilo krenuti u promjene. Posebno se ovdje ističe primjerice dr. Ivan Žganec, kao i kotoripski župnik Juraj Lajtman koji je preko svojih druženja sa seljacima uspio kod njih probuditi nacionalnu svijest potaknuvši ih na osnivanje svoje vlastite kreditne zadruge kako bi se riješili kredita Židova. Također, zaslužan je za pokretanje kalendara pod nazivom „*Katolički pučki savez*“ čiji je bio i urednik.¹³

Tijekom I. svjetskog rata, novine su cijelo vrijeme donosile novosti o zbivanjima u svijetu ali i u zemlji. Svima je već bilo dosta ratovanja, fronti i umiranja i kada su vojnici konačno dobili priliku vratiti se kući zatekli su samo nevolju. Naime, umjesto dobrodošlice naišli su na glad, neimaštinu, bijedu, bolesti te razorene obitelji. Stanje u kakvom se nalazilo tadašnje stanovništvo Međimurja najbolje opisuje ulomak iz romana Kalmana Mesarića „*Dravom zlato plovi*“: „*Dok su se u Zagrebu i Varaždinu skupljali dobrovoljci za oslobođenje Međimurja, bjesomučni i povampireni mađarski žandari haračili su međimurskom ravni, mučili i ubijali nevin, bezazlen svijet. Bilo je dovoljno ako su samo naslutili da je netko pomislio ili samo sanjao o dolasku Hrvata, odmah je bio bestijalno zlostavljan, kratkim postupkom, bez preslušanja, bez suda, vrhovnom odlukom žandarmerijskog stražmeštra izboden bajunetama, strijeljan ili obješen na prvo stablo vlastitog dvorišta. Sedamdeset i pet muškaraca i žena, njihalo se na vočkama međimurskih sela, a da nisu znali zašto ih ubijaju; osim zato što su nekome, tko zna kome, bili sumnjivi da tiho, bez riječi priželjkuju spas od nasilja, spas s onu stranu Drave.*“¹⁴ Oni koji su profitirali od rata bili su naravno Mađari, odnosno mađarska gospoda, veleposjednici, trgovci, odvjetnici, bilježnici itd. Narod, polako shvaćajući u kakvom je stanju ne samo Međimurje, nego i cjelokupna Hrvatska odlučili su se pobuniti što se očitovalo napadima na policijske postaje, urede javnih bilježnika, dvorce,

¹²Marković, M., *Međimurje: stanovništvo i naselja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003., str. 94., 95.

¹³Kalšan, V., *Građansko društvo u Međimurju*, Tiskara Horvat, Čakovec, 2000., str. 43., 44.

¹⁴Lisjak, V., *Izvorišta i tokovi*, „Dvije lije“ d.o.o., Čakovec, 1997., str. 21.

marofe, gostionice, trgovine te kuće zelenaša. Nakon toga uslijedile su masovne pljačke. Već je to bio znak Mađarima da pod hitno moraju nešto napraviti kako bi smirili postojeće stanje.¹⁵ Stoga su mađarski oružnici uz pomoć vojske opkolili sela kako bi spriječili da se ustanak proširi i poprими veće razmjere.

3.3. Međimurje se ponovo vraća Hrvatskoj 1918. g.

Nakon što je Hrvatski sabor 29. listopada 1918. g. raskinuo sve državnopravne odnose sa Austro-Ugarskom, Međimurje je ostalo izvan Hrvatske. Taj je položaj pogoršala i sklopljena vojna konvencija donesena 13. studenog 1918. g. prema kojoj je rijeka Drava bila označena kao demarkacijska linija, pa je prema tome Međimurje ostalo izvan Hrvatske. To su iskoristili Mađari koji su spaljivanjima i vješanjima nastojali smiriti pobunu koja je nastala u Međimurju. Za to vrijeme je osnovan mjesni odbor Narodnog vijeća u Varaždinu u kojem se posebno istaknuo odvjetnik Ivan Novak koji je tražio da hrvatska vojska oslobodi Međimurje mađarskog terora i samovlade. Prvo se pitanje Međimurja nastojalo riješiti putem pregovora i diplomacije, međutim to nije polučilo nikakve povoljne rezultate. Nakon toga je Narodno vijeće odlučilo da iz Varaždina krene oružana akcija na Mađare preko Drave, ali ni ona nažalost nije bila uspješna. Tek je druga isplanirana akcija pod vodstvom Slavka Kvaternika bila uspješna nakon koje su Mađari bili prisiljeni povući se preko Mure i potpisati predaju. Mađari se sa gubitkom Međimurja nisu gotovo nikada u potpunosti pomirili. Nakon što se iz Čakovca povukla mađarska vojska, Međimurje je čekao potpuni preustroj počevši od gospodarstva, sudstva, unutarnje uprave i sl. Status Međimurja riješen je tek potpisivanjem ugovora u Trianonu 4. lipnja 1920. g. kada se Mađarska morala odreći svih teritorija koji su pripali Kraljevini SHS, a samim time i Međimurja.¹⁶

Gotovo odmah nakon Prvoga svjetskog rata, Međimurci su počeli odlaziti na rad u Njemačku i Francusku. Međutim, u međuratnom razdoblju uglavnom je dominirala tjedna, sezonska i trajna migracija unutar tadašnje Jugoslavije, pa bi tako Međimurci u Zagrebu radili preko tjedna kao radnici u industriji ili pak u uslužnim sektorima, najčešće kao čistači gradskih ulica. Sa svog posla vraćali bi se svake nedjelje. U toku tjedna jeli bi najviše suhu hranu. Druga skupina ljudi radila je kao sezonski poljoprivrednik najvećim dijelom u Slavoniji i Vojvodini. Mlade djevojke radile bi kao služavke u Beogradu. Međuratna jugoslavenska

¹⁵Ibid, str. 45., 46.

¹⁶Kalšan, V., *Građansko društvo u Međimurju*, Tiskara Horvat, Čakovec, 2000., str. 46.-56.

vlada zapravo je pokušavala kolonizirati Međimurce u Slavoniju upravo nudeći im tamo poslove. Međutim, to nije pokazalo gotovo nikakav uspjeh iako je s druge strane nekolicina pojedinaca ipak kupila tamo zemlju i odselila se u Slavoniju. Najintenzivnije naseljavanje Slavonije bilo je upravo u međuratnom razdoblju i to između 1927. i 1929. Migranti su tada naselili mjesta u virovitičkom, zatim u daruvarskom, garešničkom, bjelovarskom, vinkovačkom, kao i u drugim kotarima.¹⁷

Već 1919. godine u cijeloj Kraljevini SHS počela se provoditi agrarna reforma koju je donio regent Aleksandar, a kojoj je cilj bilo ukinuće velikih kmetskih i zemljišnih veleposjeda. U to vrijeme, većinu posjeda držala je plemićka obitelj Feštetić. Prema novodonesenoj agrarnoj reformi veleposjednička zemlja davala se u privremeni zakup, a vlasništvo nad zemljom utvrđivalo se kasnije. Ta agrarna reforma nije išla u prilog brojnim veleposjednicima u Međimurju pa je tako sam grof Feštetić njome izgubio 5 729 rali oranica te pojedine livade i pašnjake, dok je primjerice Pavlu Esterhaziju oduzeto 867 rali poljoprivrednog zemljišta. Sličnu sudbinu doživjeli su i drugi veleposjednici u Međimurju. Međutim, agrarna reforma ipak je išla u prilog međimurskim seljacima koji su njome dobili oko 17 000 rali obradive zemlje što je za površinu na kojoj se nalazilo Međimurje bilo mnogo.¹⁸ Osnovana je posebna komisija Ministarstva za agrarnu reformu koja je imala zadatak popisati sve zemljišne čestice u katastarske knjige. Istovremeno, na seljake je vršen ogroman politički pritisak. Naime, Međimurci su 1920., 1923., 1925. i 1927. svaki puta na izborima za Narodnu skupštinu u Beogradu glasali za Hrvatsku seljačku stranku. Međutim, nakon atentata na Stjepana Radića i njegovom smrću stanje u Međimurju počinje se mijenjati. Zabranjena je uporaba hrvatskog imena, uporaba zastave kao i pjevanje domoljubnih nacionalnih pjesama. Oni koji su to činili unatoč zabranama bili su proganjani, zatvarani a potom i ubijani. Takvo stanje mijenja se 1939. g. kada je osnovana Banovina Hrvatska koja je dobila malo veću autonomiju. Unutar nje nalazilo se i Međimurje ali bez Štrigove. Štrigova je tada pripala Dravskoj banovini i to pitanje Štrigove koja je ostala odvojena rješavat će se tek nakon II. svj. rata.¹⁹

U upravnom smislu, Međimurje je postalo dijelom Kraljevine SHS i ono je pripalo Mariborskoj oblasti, dok su u sudskom smislu Čakovečki i Preloški kotarski sud odgovarali

¹⁷Heršak, E., Šimunko, J., *Međimurje – povijest, identitet i seobe*, Međimurje, Migracijske teme, 6 (1990) 4: 569-591

¹⁸Marković, M., *Međimurje: stanovništvo i naselja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003., str. 104.

¹⁹Bunjac, B., Bunjac, B., Jahn, J., Matotek, V., Puzak, I., Šestak, M., *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2003., str. 131.

Okružnom sudu u Somboru sve do 1933. g. kada oni potpadaju pod Okružni sud Varaždin. Na sudskom području nastao je posvemašnji kaos jer državna vlast nije uradila ništa po pitanju uređenja javnog života. Naime, na području Međimurja još uvijek je vrijedilo mađarsko pravo u svim segmentima osim u obiteljskom pravu, bračnom pravu, imovinskom pravu bračnih parova i u nasljednom pravu. Najbolji primjer za nesporazume jest bračno pravo. Naime, na području Hrvatske i Slavonije nije vrijedilo bračno pravo Općeg građanskog zakonika, već je aktualno bilo konfesionalno, odnosno crkveno pravo koje je vrijedilo za rimokatolike, grkokatolike i pravoslavce. Nakon sklopljene Austro-ugarske nagodbe vraćeno je ženidbeno, odnosno bračno pravo Općeg građanskog zakonika za sve vjeroispovijesti u austrijskom dijelu polovice kojem su pripadali Dalmacija, Istra i Dubrovačka Republika. Međimurje je zapravo bilo jedino pravno područje na kojem je sklapanje braka bilo isključivo u nadležnosti države. Ondje je još uvijek vrijedilo mađarsko/ugarsko bračno pravo. Tek kada je donesen *Zakon o vjeroispovjednim odnosima* vjernici različitih vjeroispovijesti mogli su birati crkvu unutar koje će sklopiti brak.²⁰

3.4. Međimurje za vrijeme II. svjetskog rata

II. svjetski rat za Međimurce je započeo 6. travnja 1941. g. kada su bombardirani u Čakovcu željeznička postaja i vojarna. Već sljedeći dan njemačke su trupe ušle u Čakovec i Međimurje je proglašeno njemačkim okupacijskim područjem. U međuvremenu je u Međimurju osnovan Ustaški stožer za Međimurje na čelu kojeg je bio apotekar Teodor Košak. Oni su najprije izdali Proglas o osnivanju NDH, te su na plakate ispisali naredbe o održavanju javnog reda i mira kao i o pokoravanju novouspostavljenoj vlasti. Također, građani su imali ograničenu slobodu kretanja. Njihovi povjerenici nalazili su se u svim industrijskim pogonima i trgovinama. Isto tako provodilo se novačenje vojnika za hrvatsku vojsku u sklopu ustaša. Svi oni koji su to odbili bili bi uhićeni.²¹ Prije nego su ušle mađarske trupe u Međimurje, ustaše su bile prisiljene povući se preko Drave zajedno sa Nijemcima. Okupacija Međimurja od strane Mađara dogodila se 16. travnja 1941. g. kada uvode ponovno svoju upravnu, sudsku i vojnu vlast. Počinju provoditi jaku mađarizaciju. Naime, mađarski jezik ponovno se uvodi u škole, vrtiće, javne državne zgrade na kojima je morala biti istaknuta i mađarska zastava. To je izazvalo veliko negodovanje među međimurskim stanovništvom koje je

²⁰Dobrovšak, Lj., *Ženidbeno (bračno) pravo u 19. st. u Hrvatskoj*, CCP 56, 2005., str. 77.-104.

²¹Bunjac, B., Bunjac, B., Jahn, J., Matotek, V., Puzak, I., Šestak, M., *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2003., str. 310., 311.

kako bi izrazilo bunt poderalo mađarske zastave, te izvjesilo svoje hrvatske zastave. To je bilo jasno vidljivo u sljedećim mjestima: Draškovcu, Svetoj Mariji, Donjem Vidovcu, Kotoribi i Belici. Mađari preko toga nisu prešli olako već su uhitili oko stotinjak ljudi za koje se sumnjalo da su to učinili a to su pretežno bili učitelji, općinski službenici te pripadnici Hrvatske seljačke stranke.²² Zapravo svi koji su se otvoreno protivili mađarizaciji dobivali bi ili novčane ili fizičke kazne, a oni koji bi bili osumnjičeni bili bi odvedeni u logore, Stari grad u Čakovcu ili pak u mađarske logore. O statusu i položaju Međimurja vođeni su pregovori između NDH i Mađarske sa najčešće nikakvim naznakama da bi se to pitanje moglo riješiti mirnim putem. Naposljetku je Mađarska prekinula sve diplomatske odnose sa Hrvatskom. Nakon toga, Međimurje je ostalo pod upravom Mađarske. Kako bi se spriječili otpori intelektualaca, u Čakovcu su hrvatski mađaroni osnovali terorističko udruženje pod nazivom „Štuka“ čiji je zadatak bio terorom preplašiti hrvatsku inteligenciju i činovništvo i na taj način ih istjerati iz Međimurja. Međutim, hrvatska se inteligencija nije dala tako lako pokolebati što ih je na kraju stajalo i života jer ih se odvodilo u logore, bilo u Mađarsku, bilo u NDH.

Brojno muško stanovništvo odlazilo je boriti se na istočnu frontu za Mađare da bi Mađari krili informacije o tome što se događalo pa su tako žene znale saznati da im je muž umro tek tjednima kasnije nakon što je zapravo umro. Mađari su time zapravo krili poraz vlastite vojske u bitci na Donu. Kako bi Međimurci iskazali svoje nezadovoljstvo postojećim stanjem, velik dio njih prelazi u partizane na Kalnik, a u selima se počinju osnivati narodnooslobodilački odbori. Međimurje su počeli prelijetati američki zrakoplovi na što se 1943. g. u Čakovcu prvi puta oglasila zračna uzbuna. Mađari u strahu od većih borbi počinju graditi bunkere uz rijeku Dravu. Partizani vidjevši da im se ukazala prilika za oslobođenje Međimurja počinju s povremenim diverzantskim akcijama koje su se pretežno odvijale noću kako bi se mogli te iste noći vratiti opet preko Drave. Tada je osnovana i posebna četa partizana nazvana Međimurska četa koja je bila odgovorna Kalničkom partizanskom odredu Hrvatske.²³

Takvim napadima počinje se mijenjati odnos Mađarske prema Međimurju. Naime, uvode se brojne restrikcije i represije pa je tako primjerice prema naredbi ministra unutrašnjih poslova u Međimurju bilo zabranjeno paliti svijeće na grobljima za vrijeme blagdana Svih Svetih. Ljudi su se tada mogli sjećati svojih najdražih i pohoditi ih na grobljima samo do 17 sati što je

²²Bunjac, B., Bunjac, B., Jahn, J., Matotek, V., Puzak, I., Šestak, M., *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2003., str. 312.

²³Kalšan, V., *Međimurska povijest*, Čakovec, 2006., str. 349.-355.

bilo sasvim u suprotnosti s tradicijom jer se u donjem Međimurju na groblja hodalo samo u večernjim satima. Također, Mađari su uveli i policijski sat prema kojem su ljudi bili ograničeni slobodno se kretati.²⁴

Tijekom Drugog svjetskog rata vodile su se borbe između partizana s jedne strane te mađarsko – njemačkih snaga s druge strane. Naposljetku je 1945. godine započelo oslobađanje Međimurja. Glavni zapovjednik vojske koja se borila za Međimurje bio je major Rudi Rak koji je izdao građanima Čakovca plakativnu naredbu čija je svrha bila zaštita javnosti, odnosno samih građana. Uveden je policijski sat kojim se nastojalo zaštititi građane od bilo kakvih pljačka, silovanja i sl. Nakon oslobođenja od okupatora provedena je i nova organizacija u Međimurju. Isto tako, nastojala se provesti obnova, posebice gospodarstva koje je bilo u jako lošem stanju. Vraćaju se ljudi koji su silom prilika otišli iz Međimurja ili pak su bili zarobljeni u brojnim logorima i zatvorima. Počinje se provoditi nacionalizacija i konfiskacija imovine. Ona je provedena u dva navrata, jedna odmah nakon završetka rata, dok je druga provedena 1947. g.

Godine 1947. uz proces nacionalizacije počinje se u zajedničkoj državi provoditi agrarna reforma koja je završena početkom 1948. g. Oni koji nikako nisu profitirali ovom reformom bili su pretežito veleposjednici koji su u svom vlasništvu mogli imati maksimalno 30 hektara, nakon njih slijede dionička društva te vjerske institucije i župnici koji su mogli imati posjed od 10 ha. No unatoč tome, u poratnom razdoblju započinje gospodarska obnova Međimurja. Počinju se osnivati seljačke radne zadruge koje su za cilj imale proizvodnju tržišnih viškova. Članovi seljačkih radnih zadruga bili su uglavnom seljaci. Pedesetih godina zadruge su dobile zamah te su se po selima diljem Međimurja počeli osnivati zadružni domovi.²⁵ U pogon su opet stavljene tvornice koje su prije rata bile zatvorene te sa promjenom vlasnika one mijenjaju i svoje ime. Ljudi koji su u to vrijeme imali posjede ne samo u Međimurju nego i negdje izvan nje, primjerice u Mađarskoj, bili su dvozemljaši koji su dio svojih posjeda izgubili nakon Titovog sukoba sa Informbiroom.

²⁴Ibid, str. 361.

²⁵Ibid, str. 382. - 384.

3.5. Međimurje u drugoj polovici 20. st.

Godine 1955. kotar Čakovec podijeljen je na sedam općina: Čakovec, Dekanovec, Donji Kraljevec, Kotoriba, Mursko Središće, Prelog i Štrigova. Međutim, već 1962. g. područje na kojem se nalazio kotar Čakovec potpalo je pod upravu kotara Varaždin koje je bilo nadležno za cijelu sjeverozapadnu Hrvatsku. Umjesto nekadašnja dva kotara na području Međimurja uvedena je jedna općina i to Čakovec čime je omogućen razvoj do tada razjedinjene politike. Godinu dana kasnije 1963. g., u državi je donesen novi Ustav koji sa sobom donosi brojne promjene. Država FNRJ sada mijenja naziv u SFRJ, te se počinju provoditi nove gospodarske reforme koje nisu urodile plodom. Naime, cilj je bio prijeći sa planske na tržišnu privredu ali to nije postignuto. Kriza u gospodarstvu šezdesetih godina bila je prisutna i zbog visoke inflacije zbog čega je provedena denominacija dinara. Gospodarstvo u Međimurju bilo je u jako lošem stanju te su neke od tada aktualnih poduzeća poput „Međimurjepleta“ ili „Čateksa“ bile u krizi. Radnici su se počeli žaliti jer je plaća bila preniska, sama proizvodnja nije tekla kako je trebala a tehnologija koja je bila potrebna za proizvodnju bila je neadekvatna i zastarjela. No unatoč tome, Međimurje je krenulo u sanaciju tih poduzeća kojima oni kasnije postaju središta i pokretači proizvodnje, ali i općenito gospodarskog napretka.

Ono što pridonosi oporavku gospodarstva šezdesetih godina jest i otvaranje granica posebice zbog kapitala koji su donosili ljudi koji su otišli na privremeni rad u inozemstvo i to pretežito u Austriju, Njemačku, Francusku te sjevernoeuropske države. Upravo iz tog razloga, u Međimurju dolazi do procvata gospodarstva, povišen je životni standard te se masovno počinju kupovati stambeni i gospodarski objekti.²⁶ Isto tako, u tom razdoblju započinje i razvoj turizma, u Međimurju konkretno 1964. g. kada je osnovano Turističko društvo. U Međimurju se vidio potencijal zbog njegovog geostrateškog položaja te je bio razvijen lovni i tranzitni turizam. Isto tako, kao turističko promoviranje koristio se folklor i kulturna baština. Nedugo nakon osnivanja Turističkog društva, izgrađen je Hotel Park koji će pridonijeti razvoju lovnog turizma.²⁷

²⁶Bunjac, B., Bunjac, B., Jahn, J., Matotek, V., Puzak, I., Šestak, M., *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2003., str. 153. – 155.

²⁷Kalšan, V., *Međimurska povijest*, Vlastita naklada, Čakovec, 2006., str. 403.

Krajem šezdesetih godina sve više Međimuraca počinje odlaziti u inozemstvo raditi jer je postojao veliki broj mladog radno sposobnog stanovništva koji nisu u domovini mogli pronaći posao. Uz to, osjećala se privredna zaostalost, a i blizina razvijenih zemalja bila je jedna od odlučujućih faktora za odlazak. Time je Međimurje postalo druga regija u Hrvatskoj po emigracijama. Prednjačila joj je jedino Dalmatinska Zagora. Najčešći razlozi iseljenja osim navedenog bili su i sljedeći: izgradnja, dogradnja ili kupovina kuće, mogućnost veće zarade, poboljšanje materijalnih uvjeta, kupovina gospodarskih strojeva ili poljoprivrednog zemljišta, uzdržavanje obitelji, školovanje djece, bolji uvjeti rada te ostali ekonomski razlozi.²⁸ Osim toga, Hrvatsku je tada zahvatio val poznat pod nazivom „Hrvatsko proljeće“ u koji su bili uključeni intelektualci. Ono što se tim pokretom željelo postići bilo je sljedeće: veća samostalnost Hrvatske te očuvanje hrvatskog književnog jezika kao i hrvatske kulture. Oni koji su tu bili najglasniji bili su članovi Matice Hrvatske koja je u Međimurju osnovana još davne 1842. g. a koja je služila promicanju nacionalnog i kulturnog identiteta.²⁹ S obzirom na to kako je Matica Hrvatska u tom pokretu bila najglasnija, na njezino ustrajanje 1967. g. donijeta je Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. Oni su svoje mišljenje i protest prema postojećem sustavi iskazivali proslavljanjem obljetnica istaknutih povijesnih ličnosti. Donošenjem Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika raskinuli su Novosadski dogovor sa Maticom srpskom. Stoga je na 21. plenumu rad Matice Hrvatske proglašen zabranjenim. Njezini članovi su bili zatvarani i proganjeni. Ni ogranak Matice u Međimurju tome nije bio iznimka. U njenim prostorijama izvršena je premetačina, a sva njena imovina bila zaplijenjena.³⁰

Nakon Titove smrti 1980. g. u državi dolazi do gospodarske i političke krize, a već 1989. padom Berlinskog zida uništen je postojeći komunistički režim. Već 1990. g. dolazi i do raspada komunista Jugoslavije te se počinju osnivati i organizirati prve stranke, pa su tako u Međimurju osnovani Kršćanski demokrati Međimurja. Iste te godine održani su i prvi višestranački izbori na kojima je pobijedila Hrvatska demokratska zajednica na čelu s Franjom Tuđmanom koji će kasnije postati prvi predsjednik slobodne Republike Hrvatske za koju će se voditi Domovinski rat. U Domovinskom ratu, svoj doprinos dali su i Međimurci koji su se putem mobilizacije ili pak dragovoljno uključili u Hrvatsku vojsku. Oni su doprinijeli opremom, hranom te drugom pomoći štabovima diljem Hrvatske. Isto tako,

²⁸Ibid, str. 412., 413.

²⁹<http://www.matica.hr/omatici/>, pregledano 7. kolovoza 2016.

³⁰Bunjac, B., Bunjac, B., Jahn, J., Matotek, V., Puzak, I., Šestak, M., *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2003., str. 163. – 165.

Međimurje je pridonijelo i prihvatom izbjeglica i prognanika³¹ koji su punim vlakovima dolazili na željeznički kolodvor u Čakovcu. Još se jedan zaposlenik Z. M. na Hrvatskim željeznicama sjeća kako su dolazili vlakovi puni izbjeglica po cičoj zimi. Dolazili su iz brojnih krajeva, ali pretežito iz Bosne i Hercegovine te Crne Gore koji su brojnim zaposlenicima koji su tada radili trampili igračke i sl. stvari za novac kojim bi kasnije kupovali odjeću, hranu i sl. Po završetku Domovinskog rata uslijedila je poslijeratna obnova, a već 1997. g. osim Čakovca status gradova dobivaju i Mursko Središće i Prelog.

³¹Ibid, str. 166., 167.

4. Ljudska svakodnevnica Međimurja u 19. i 20. st.

4.1. Položaj stanovništva na feudalnim marofima u 19. st.

Dobro je poznata činjenica kako je tek polovicom 19. st. ukinut feudalizam na području Hrvatske, međutim u Međimurju on se održao gotovo do 1918. g. Na području Međimurja ugledni plemići posjedovali su marofe, majore ili veleposjede na kojima su živjeli, radili i privređivali za život. Velike marofe posjedovala je i grofovska obitelj Feštetić koja je u rukama imala jednu trećinu najbolje međimurske zemlje, šuma i vinograda. Naime, feudalci su u Međimurju dugo vremena posjedovali rustikale³² i bavili se alodijalnom proizvodnjom³³ na temelju koje su ostvarivali prihode. Pa su tako malo prije spomenuti Feštetići imali ogroman posjed koji je poglavito bio razmješten oko majura ili marofa. Marof je zapravo bio veliki kompleks zemlje kojeg su sačinjavale gospodarske zgrade i stanovi. U centru svakog alodija, odnosno marofa nalazila se alodijalna kuća koju su činile stambene prostorije za sluge i družinu, kao i upravitelja alodija. U sastavu alodijalne kuće nalazila se i kuhinja zajedno sa raznim spremištima. Na posjedu su se nalazile velike gospodarske zgrade kao i staje za domaću živad (konji, volovi, krave, ovce, perad i sl.).³⁴

*Šopane hiže*³⁵ koje su se gradile u 19. st. sastojale su se od kuhinje, jedne sobe i staje, dok su veće kuće sadržavale dvije sobe koje su bile razdijeljene kuhinjom. U prednjoj sobi koja je bila veća živjela je obitelj, dok je u stražnjoj, manjoj sobi živjela služavka. U predsoblju i kuhinji podovi su bili zemljani, dok je u sobama bio postavljen pod od hrastovih dasaka. U najstarijim kućama u sobe se ulazilo posebno, međutim, ti ulazi nisu imali krova, on se dodaje tek kasnije i takav natkriveni trijem naziva se ganjk. U nastavku kuće nalazili su se gospodarski objekti. Prvobitno je to bila klet koja je služila za čuvanje hrane, zatim štala sa sjenikom, te naposljetku svinjac. U dvorištu kuće bio je smješten bunar, a vodu iz bunara ljudi su koristili za piće, kuhanje i pranje.³⁶

³²Rustikal – vlastelinska zemlja (selišta) koju su obrađivali kmetovi i drugi podložnici u svojoj režiji od čega su vlastelinu davali feudalnu rentu

³³Alodijalna proizvodnja – vlastita vlastelinska poljoprivredna proizvodnja organizirana na marofima (alodijima) opet uz pomoć radne snage podložnika, obično bezemljaša, koji su radili i živjeli na tom imanju

³⁴Mardetko, Lj., *Nekadašnji feudalni marofi u općini Belica*, Hrvatski kajkavski kolendar, 2005., str. 194.,195.

³⁵Šopana hiža – kuća sa slamnatim krovom

³⁶Biškup, V., *Međimurje – narod, običaju, arhitektura*, stručni rad, radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin; br. 24, 2013., str. 408.

Ovdje ćemo kao primjer marofa istaknuti onaj u Gardinovcu gdje su se isticala dvije alodijalne kuće, od kojih je jedna bila namijenjena slugama, dok je u drugoj živjela družina. Stambene su zgrade bile dimenzija 9x60 m. U svakoj se zgradi nalazilo osam soba te dvije zajedničke kuhinje. U svakoj sobi boravile su po dvije obitelji a sobe su najčešće bile pregrađene ormarima ili sličnim pokućstvom. S obzirom da su sobe bile premalene za puno kreveta, mala su djeca najčešće spavala na rišpetima koji su se nalazili ispod kreveta i koji bi se prije spavanja izvlačili, dok su starija djeca spavala ili na slami ili pak u štalama na kerdeljima. Wc-i su bili smješteni vani na kraju dvorišta.³⁷

Ljudi koji su živjeli u marofima nazvani su marofčancima, dok su pak oni koji su živjeli u selima prozvani selčanima. Između njih je postojala velika razlika. Naime, marofčanci su bili bezemljaši koji su radili na grofovom imanju i na taj način prehranjivali svoju obitelj. Najčešće su radili otac i sin, dok su samo ponekad radili na polju žena i djeca. Žetva na polju je najčešće trajala po mjesec dana a želo se uz pomoć posebnog stroja, tzv. danfarice ili parnjače. Njihov život nije bio lagan, međutim njihovi prihodi nisu ovisili o rodnosti godine jer su živjeli na području grofovije, za razliku od selčana čiji su prihodi ovisili o rodnosti godine. Kod selčana su najčešće radili samo muševci, dok su žene bile zadužene za kućanske poslove i za čuvanje djece. S obzirom na najčešće nedovoljne prihode, selčani su radili na rentu grofu, odnosno na marofu ili na rentu bogatim seljacima. Najveće su prihode mogli ostvariti na košnji, okopavanju vinograda, berbi, žetvi i na poslovima u šumi. Također, marofčancima je sve bilo zagantirano, od namirnica pa sve do osiguranja njihovih vrtova i štala stoga su se oni smatrali gospodom što je vidljivo i dan danas gdje se njihovi potomci vole više izdvajati.³⁸ Iako naizgled postoje velike razlike među njima, ipak u međusobnim odnosima nije bilo netrpeljivosti jer su se oni međusobno družili pa čak i stvarali obiteljske i rodbinske veze.

Većina grofova, odnosno posjednika marofa bila je pretežito katoličke vjere kao i oni koji su za njih radili. Međutim, njihovi bračni odnosi bili su podosta komplicirani jer su se gotovo svi feudalcu vrlo lako predavali strastima kao i prema katoličkoj vjeri smrtnom grijehu „*ne poželi tuđeg ženidbenog druga*“. Iz tog razloga su se vazali često morali pomiriti sa sudbinom tzv. „rogonja“ jer su morali dijeliti svoju ženu sa feudalcem. Taj je običaj još bio dijelom ranog

³⁷Ibid, str. 197.

³⁸Mardetko, Lj., *Nekadašnji feudalni marofi u općini Belica*, Hrvatski kajkavski kalendar, 2005., str. 198.

feudalizma kada je feudalac osim zakonite supruge morao imati i tzv. „damu srca“. Pa je tako poznat primjer plemića Ljudevita pl. Osterhubera koji je rođen u Donjoj Dubravi, a djelovao je u Čakovcu i Varaždinu koji je imao četvero djece sa svojom upraviteljicom imanja, ali za koju se nije htio vjenčati nakon smrti supruge jer nije bila plemićkog roda.³⁹

4.2. Međimurski mentalitet

Međimurci se razlikuju s obzirom na dijelove Međimurja u kojem žive i u kojima su rođeni, pa su tako oni iz briježnog kraja, odnosno gornjeg Međimurja zdraviji, za razliku od onih iz donjeg Međimurja koji često pate od duševnog i tjelesnog kržavljenja. Također, u ravnici su češće zarazne bolesti zbog toga što su se ljudi opskrbljivali vodom pretežito iz pumpa ili pak zdenaca. Da je bilo mnogo zaraznih bolesti ne čudi i iz razloga što su ljudi nasred dvorišta odlagali stajski gnoj, pa čak i pored bunara. Stoga ta voda koja se koristila nije odgovarala sanitarnim uvjetima. Trahom, bolest je koja je harala drugom polovicom 19. st. i većinom je bila prisutna u Donjem Međimurju. S obzirom na to kako je ova bolest zahtijevala sustavno liječenje u Prelogu je 1894. g. osnovana Očna bolnica.⁴⁰ Kao što smo već prije spomenuli, u kućama su živjele dvije do tri obitelji koje su imale između deset i dvanaest članova. Prozori se radi provjetravanja baš i nisu otvarali jer su ljudi radije živjeli u toplom, negoli na hladnom i zdravom zraku. Što se tiče djece, oni su svoju djecu slali van bosonogu čim više nije bilo snijega na tlu zbog čega su se često kod mlađe djece znale javljati bolesti poput groznice, šarlaha, difterije ili trahoma koji se znao izrazito brzo proširiti. Upravo iz tog razloga, Međimurci nisu bili dugovječni.⁴¹ U slučajevima kada liječnici nisu mogli pomoći bolesniku, tada se vjerovalo i u pomoć magije, pa su tako postojale žene koje su „coprale“, odnosno vraćale uz korištenje različitih sredstava poput dima, žeravice i svijeća. A prilikom copranja izgovarale bi sljedeće: „Z desetemi došlo, z devetemi dišlo, z osmemi došlo, z sedmemi dišlo, z šestemi došlo, z petemi dišlo, z četrtemi došlo, z tretjemi dišlo, z drugem došlo, z jenem odišlo. Pe, pe, pe! (pljuckanje na kraju svakog izgovaranja.)“⁴²

S obzirom na brojne utjecaje, najveći je ipak vidljiv s mađarske i njemačke strane. Međutim, ti utjecaji u cijelom Međimurju nisu jednaki. U gornjem Međimurju primjećuje se utjecaj

³⁹Šafar, D., *Međimurska obitelj Osterhuber*, Hrvatski kajkavski kalendar, 1994., str. 84.

⁴⁰Kalšan, V., *Međimurska povijest*, Čakovec, 2006., str. 256., 257.

⁴¹Ferencz, G., *Međimurje: ljudi, vjerovanja i običaji*, TIZ Zrinski Čakovec, Čakovec, 2000., str. 64., 65.

⁴²Sabolić, Ludvig, Lj., *Deda, ti to zmišljaš?!*, Vlastita naklada, Kotoriba, 2015., str. 67.

ponajviše Venda iz Štajerske. S obzirom na povučen način života, oni su prema strancima zatvoreni iako su prema naravi veoma pobožni i dobroćudni. Ta njihova zatvorenost prema strancima očituje se i u gostoprimstvu koje nije njihova jača strana. Obitelji u gornjem Međimurju su tradicionalno patrijarhalne, stoga je njihov društveni život bio dosta zatvoren i oskudan. Izlazilo se tek nedjeljama nakon mise, za blagdane i državne praznike te na fašnik. Takav način života zadržao se sve do polovice 20. st.⁴³ Što se tiče donjeg dijela Međimurja i njegovih stanovnika, oni su otvoreniji prema strancima, druželjubljeviji i više prijateljski nastrojeni. Sami sebe smatraju poštenima i izrazito su ponosni što su Međimurci. Mentalitetom su bliži Mađarima. Ljude procjenjuju prema vanjskom izgledu što znači da su djelomice i površni a posebice su grubo prema Zagorcima i vole se šaliti na njihov račun te ih smatraju pomalo blesavima i ograničenima.⁴⁴

Općenito gledajući, međimurski je narod vesele naravi, voli se družiti, razgovarati te se šaliti, ali najviše na nečiji tuđi račun i to najčešće onoga kojega se u društvu smatra bedakom odnosno idiotom. Međimurci su dan danas na glasu kao „oni koji vole puno popiti“. Taj glas nije daleko od istine jer su se oni nekad pa tako i danas voljeli zabaviti, otići u lokalnu gostionu i zabavljati se do ranih jutarnjih sati. Zabave su se najčešće održavale nedjeljom kada su mladi najviše izlazili. Tada se družilo, pilo, plesalo i razgovaralo. Najčešće su mladi plesali, dok su stariji uz pokoj čašicu vodili razgovore vezane uz svakodnevne svjetovne teme. Uz to što su veseli, Međimurci vole jedni drugima pomagati kao i međusobno se podupirati. Međutim, kod njih postoji jedna mana a ta je da su oni dosta ljubomorni jedni na drugi i vole pretjerano reagirati i svađati se pa se odmah kreće na sud. No usprkos tome, nisu zlonamjerni i nisu zlopamtila. Osim što se Međimurci vole družiti i međusobno si pomagati, oni vole da im takav bude i župnik i učitelj. Naime, župnici i učitelji su u ono vrijeme bili veoma cijenjeni jer je većina stanovništva tada bila još uvijek nedovoljno obrazovana, stoga su se oni iznimno poštovali. Imućniji ljudi su bili najponosniji kad im je sin išao za svećenika upravo zbog ugleda kojeg su oni u to vrijeme imali.⁴⁵

Odlazak u Crkvu Međimurcima je bio veoma važan jer su tamo mogli čuti njihov materinji jezik te ga u napjevima i koristiti. Isto tako, Međimurci su privrženi Crkvi zbog dubokog

⁴³Bunjac, B., Bunjac, B., Jahn, J., Matotek, V., Puzak, I., Šestak, M., *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2003., str. 115.

⁴⁴Ibid, str. 66., 67.

⁴⁵Ferencz, G., *Međimurje: ljudi, vjerovanja i običaji*, TIZ Zrinski Čakovec, Čakovec, 2000., str. 68., 69.

vjerskog osjećaja kojeg nose u sebi ali i iz razloga što su tamo mogli pronaći mir i utjehu od svakodnevnih problema. U Bogu su pronalazile snagu i brojne višečlane obitelji jer su svakodnevno strahovale od toga kako će preživjeti, te hoće li sljedeći dan imati što za jesti, odnosno čime prehraniti obitelj. U međimurskom mentalitetu postoji jedna vrsta upornosti i snalažljivosti jer ukoliko Međimurac shvati da ne može od onoga što ima sada preživjeti, on će otići negdje drugdje gdje će moći zaraditi i ostvariti prihode ne samo za svoju egzistenciju, već i za egzistenciju vlastite obitelji. O tome, koliko vjera znači međimurskom narodu vidljivo je u štovanju i slavljenju svetaca te gradnji raspela na križanjima, brežuljcima ali i na poljima.⁴⁶

4.3. Obrazovanost i pismenost stanovništva

Tek početkom 19. st. započinje izgradnja pučkih škola. Prije nije bilo potrebe za tim jer pojedina naselja nisu bila masovnije naseljena. Isto tako, jedan od razloga što pučkih škola nije bilo više leži i u činjenici što za učitelje i uzdržavanje škole nije bilo dovoljno financijskih a ni materijalnih sredstava. O problemima otvaranja pučkih škola progovorio je i tadašnji vizitator 1822. g. gdje daje primjer stanja u Podturnu: „Škole do ove godine nikada nije ni bilo, a sada je brigom župnika uvedena pa valja narod nagovarati da šalje djecu u školu. Prve nedjelje po Bogojavljanju izrekao je propovijed o odgoju djece, te je broj polaznika od tri došao na 46 dječaka i devet djevojčica.“⁴⁷ U razdoblju između 1830. i 1841. stanje se ipak mijenja, pa tako škole počinju stalno raditi, a tijekom cijelog 19. st. bez obzira na stanje u kojem se nalazilo Međimurje otvaraju se škole u većini naselja. Do oslobođenja Međimurja 1945. g. škole su bile u nepovoljnom položaju, što zbog jakog utjecaja i provođenja mađarizacije, što zbog materijalnih uvjeta u kojima su se škole nalazile i u njima bile prisiljene funkcionirati. Isto tako, u to vrijeme se inzistiralo na školovanju ne samo muške, već i ženske djece. Svi ti uvjeti doveli su do toga da su brojna djeca morala produžavati svoje obrazovanje. Tada je uvjet za završavanje obrazovanja bila minimalna osnovna četverogodišnja škola. Unatoč uvjetima u kojima je funkcioniralo školstvo u Međimurju, postignut je veći stupanj pismenosti negoli u ostalim dijelovima Jugoslavije. Tadašnji mađarski učitelji bili su iznimno strogi, ali i okrutni. Ukoliko učenici ne bi napredovali u učenju mađarskog prema njihovim očekivanjima govorili bi im: „Mađarski

⁴⁶Buturac, J. i suradnici, *Nedelišće*, TIZ Zrinski d.d., Čakovec, 1993., str. 108., 109.

⁴⁷Bauk, F., *Povijest školstva i prosvjete u Međimurju*, Tiskarsko – izdavački zavod „Zrinski“ Čakovec, Čakovec, 1992., str. 36.

kruh znaš jesti, a mađarski govoriti ne znaš!“). Ukoliko bi učenici bili neposlušni ili ne bi znali odgovoriti na postavljeno pitanje slijedila bi ih kazna. Kazne su bile raznolike: stajanje u kutu licem okrenutim prema zidu, klečanje na kukuruzu ili pak na sitnom kamenju koje je učenik morao donijeti od svoje kuće, potezanje za uši, pljuske, udaranja nogom, čupanje za kosu, udaranje šibom po skupljenim prstima i sl. Najblaža kazna koju se moglo dobiti bila je odlazak iz razreda i stajanje ispred vrata. Takav način kažnjavanja provodio se i nakon II. svjetskog rata.⁴⁸ Sve do 50.-ih godina 20. st. u školama se nisu koristile bilježnice i olovke i kemijske kao danas, već se pisalo kamenom koji je bio dosta lomljiv u obliku olovke. Njime se pisalo na uokvirene pločice dimenzija 20x30. S jedne strane pločice nalazilo se crtovlje, dok su drugu stranu činili kvadratići. Nakon što bi se pločica popunila s obje strane, ona bi se obrisala posebnom spužvicom. Tadašnji su učenici morali biti jako umješni u pamćenju i praćenju nastavnice kako bi naučili zadano gradivo.⁴⁹

U međuratnom razdoblju, školstvo u Međimurju dolazi u krizu prvobitno zbog pomanjkanja školovanih i osposobljenih učitelja, a s druge strane pak mogućnostima ustanova u kojima su se trebale nalaziti škole. Upravo zbog nedostatka nastavnog kadra javlja se hitnja za otvaranjem učiteljskih škola koje će iznjedriti sposobne i kvalificirane učitelje i učiteljice. Stoga već 1919. g. svoja vrata otvara učiteljska škola koja je preuzeta od mađarskih prosvjetnih vlasti a koju te iste godine počinju pohađati zagrebački preparandisti. Što se tiče otvaranja novih osnovnih škola, do 1930. g. osnovano je oko dvanaestak jednorazrednih i dvorazrednih škola. Isto tako, nove škole gradile su se i otvarale u mjestima gdje je postojao veći broj školskih obveznika. Takve su škole najčešće bile udaljenije od škola u drugim mjestima. Kao što smo već prije spomenuli, većinu osnovnih škola u međuratnom razdoblju bilo je potrebno sanirati jer uvjeti u kakvima se nalazile školske zgrade nisu bile prikladne za izvođenje nastave. Stoga je bilo potrebno takve školske zgrade podvrgnuti obnovi koja se financirala iz različitih sredstava.⁵⁰

Nastavu su bili obvezni pohađati svi učenici od sedme godine života. Međutim, većina njih na kraju nije uspjela završiti četverogodišnje obrazovanje, jer je većina djece izostajala iz škole u vrijeme proljetnih i jesenskih poljoprivrednih radova kada su morala ostajati kod kuće i pomagati svojim roditeljima na polju. Po zimi se ipak stanje stabiliziralo pa nisu zabilježeni

⁴⁸Sabolić, Ludvig, Lj., *Deda, ti to zmišljaš?!*, Vlastita naklada, Kotoriba, 2015., str. 53.

⁴⁹Ibid, str. 53.

⁵⁰Bauk, F., *Međuratno školstvo (1918.-1941.)*, Međimurje-časopis za društvena pitanja i kulturu, br. 11., 1987., str. 47., 48.

neki veći izostanci. Odlazak u školu bio je otežan siromašnoj djeci koja zbog svog materijalnog stanja (oskudijevanje u odjeći i obući) nisu mogla pohađati školu. Također, odlazak u školu bio je onemogućen i onoj djeci koja su bila dosta udaljena od same škole. Kako bi se prisililo roditelje da šalju svoju djecu u škole pribjegavalo se i kažnjavanjima, međutim to nije polučilo neki značajan učinak što se tiče izostanaka.⁵¹

Nakon oslobođenja Međimurja, javlja se težnja ka novom cilju u školstvu, a to je ponovno školovanje i opismenjavanje ljudi i to kroz analfabetske tečajeve, pa je tako 1971. g. popis stanovništva pokazao da je tada u Međimurju bilo 3043 ljudi koji su bili nepismeni, a veliku većinu činili su ljudi iznad pedeset godina starosti. Isto tako, nakon 1970. g. počinje se sve više javljati težnja ka uključivanju romske djece u obrazovni sustav. O Romima u Međimurju govorit ću u zasebnom poglavlju.

4.4. Obiteljski odnosi

U međimurskim obiteljima prevladava patrijarhalnost, odnosno muškarac je glava kuće i obitelji. Nakon što se obitelji priključe snaha ili zet, svi prihodi koji se steknu ostaju zajednički i njima se zajednički raspolaže. Muž i žena se međusobno oslovljavaju sa otac i majka. U ono vrijeme sa obitelji su živjele i sluge, barem kod onih koji su ih mogli priuštiti. Oni su živjeli zajedno sa obitelji koju su služili te im ujedno i pripadali, odnosno smatrani su dijelom te zajednice. Unatoč tome što se radi o patrijarhalnim obiteljima, žena ima veliku ulogu u samoj obitelji. Naime, postoji jedna uzrečica koja vrlo dobro prikazuje taj odnos: „Žena drži tri ugla kuće, a muž samo jedan ugao.“ Što nam govori da hlače u obitelji nije nosio samo muškarac, već i žena koja je znala preuzimati ulogu glave kuće.

Žene osim što su bile majke i kućenice, one već potkraj 19. st. odlaze raditi u gradove pretežito kao sluškinje. S otvaranjem škola i napretkom obrazovanja, žene se počinju školovati pa take raste broj učiteljica, vlasnica gostionica ali i činovnica. Žene koje su živjele lagodno i koje nisu bile zaposlene potjecale su iz uglednih građanskih, ali i plemićkih obitelji. One su imale svoje pomoćnice koje su pretežito činile žene sitnih trgovaca ili zanatlija. S druge strane pak žene koje su se bavile poljoprivredom, zimi kada nije trebalo raditi na polju

⁵¹ Bauk, F., *Međuratno školstvo (1918.-1941.)*, Međimurje-časopis za drštvena pitanja i kulturu, br. 11., 1987., str. 53.

same su počele šivati i plesti odjeću za obitelj. Često bi tu odjeću koju su napravile nosile u gradove da ih prodaju jer u to vrijeme još uvijek nisu bile razvijene tekstilne tvornice.⁵²

Ona je bila zadužena i za odgoj djece. Djeca su bila odgajana u duhu pobožnosti. Od malih nogu ih se učilo moliti jer i oni samu ustaju i liježu uz molitvu. Isto tako, djecu se od malih nogu navikavalo na rad, posebice na rad na polju. Već se od malih nogu, odnosno prema dobi djece znalo tko ima koji zadatak. Naravno da djeca ne bi samo radila i učila, već bi u slobodno vrijeme igrala različite igre. Pa bi tako dječaci igrali škorjonce, činkanje, gađanje praćkom, bapčekovanje i brnec, dok bi se djevojčice zabavljale i družile uz igru školice koja se igra i danas, potom gumi – gumi, pockanje i vože.⁵³ Upravo bi se preko rada djeca dokazivala svojim roditeljima, te su uvijek morali slušati i poštivati starije od sebe.⁵⁴ Malo djece se tada slalo u školu iz razloga što si mnoge obitelji nisu to mogle priuštiti, pa su tako ona djeca čiji su roditelji bili slabijeg imovinskog stanja bila zadržavana kod kuće. S druge pak strane, djeca koja su završila pučku školu, osobito dječaci pripremali su se za gospodarske poslove koje će danas sutra preuzeti, dok su se djevojčice polako pripremale za udaju. One su morale naučiti kako obavljati poslove u kući ali i po gospodarstvu i to sve do svoje 15. ili 16. godine što je danas praktički nezamislivo. Ukoliko je imala pristojan miraz mogla se relativno brzo udati te otići od kuće. Kod djevojčica se radio pritisak jer ukoliko ne bi sve poslove dovoljno dobro obavljala, nakon udaje ušla bi u konflikt sa svekrvom a time i došla na loš glas u selu. A povrh svega, svojim bi roditeljima donijela sramotu. Unutar jedne kuće živjelo bi njih čak desetero ali i više, pa bi se tako tamo smjestili ne samo roditelji sa svojom djecom, već i sa zetom, snahom, unucima, pojedinim rođacima pa čak i sa vanbračnom djecom, bila ona od rođaka, sinova, kćeri i sl.

Posljednjih desetljeća 19. st., u gradovima su se obitelji počele mijenjati i liberalnije gledati na brak kao i na obiteljski život pa je tada bilo mnogo nezakonite djece i divljih brakova. Također, bilo je i dosta onih koji su živjeli razvedeno.⁵⁵ Godine 1919. u kotarskom sudu u Čakovcu zabilježen je slučaj gdje je muž tražio od suda da mu odobri rastavu i to piše sljedećim riječima: „*Bračna zajednica u kojoj živim sa J.L. postala mi je tegobna i nesnosna*

⁵² Gross, M., Szabo, A., *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. st.*, Globus Nakladni Zavod, Zagreb, 1992., str. 39.

⁵³<https://www.facebook.com/medjimurje.hr/photos/a.1597457290489175.1073741827.1597456043822633/1800487746852794/?type=3&theater>, pregledano 20.7.2016.

⁵⁴Bunjac, B., Bunjac, B., Jahn, J., Matotek, V., Puzak, I., Šestak, M., *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2003., str. 115.

⁵⁵Ferencz, G., *Međimurje: ljudi, vjerovanja i običaji*, TIZ Zrinski Čakovec, Čakovec, 2000., str. 71., 72.

*tako da sam odlučio zatražiti rastavu od stola i postelje. Kada sam se oženio š njome bila je udovica sa 7 djece, a na ženidbu sklonula me time, što me uvjeravala, da će ona moje veliko gospodarstvo, unatoč svojoj brojnoj obitelji dobro i zdušno voditi, a mene u svemu zapuštati, nego je stala i moju pokretnu i gospodarsku imovinu bez moga znanja i privole da otudjuje, i ako ovako dalje potraje ostat ću bez imovine. (...) J. L. nije dosta što mi time pravi neugodnosti već me i osobno zadirkuje i vrijedja na svakom koraku, tako mi djubretom liči ključanice na vratima mojih soba, baca pijesak i prašinu u moje posudje i hranu i ključanice mojih soba kvari i razara; pred svojom djecom crni me i psuje, paće ih nagovara da mi zlo čine, a opće u svemu tako se vlada prema meni, da je moj život kraj nje nemoguć.*⁵⁶ Kasnije, u drugoj polovici 20. st. na stotinu sklopljenih brakova, zabilježeno je čak deset razvoda. Također, u Međimurju se pojavljuje sve više siročadi koja su ostavljena na ulici ili pak u rodilištima. Promjenom svjetonazora i općenito gledajući društva, dolazi i do promjena unutar samih obitelji. One se naime počinju smanjivati. Za razliku od nekada kada su žene rađale i po desetero djece koja su im bila potrebna ponajviše kao pomoć za rad u polju, sada žene žele manje djece, dvoje ili troje kojima će dati svu moguću pažnju i ljubav s time da je obaveza obitelji i društva da joj u tome pomognu. Žene tijekom trudnoće počinju odlaziti kod liječnika koji im pomaže u nadziranju i razvoju njihovog djeteta. Nekada je to bilo sasvim drugačije, žene su se same znale porađati čak i na polju, dok je sada medicina i zdravstvo više uznapredovalo te se posvetilo natalnoj i postnatalnoj brizi.⁵⁷

4.5. Životni običaji - rođenje, vjenčanje i smrt

Jedan od najznačajnijih događaja u životu majke svakako je rođenje djeteta koje ujedno donosi i najveće promjene. Žene su se prije za razliku od danas porađale kod kuće. Čak je bilo i slučajeva kada je trudna žena radeći u polju rodila dijete. Ženama koje su rađale kod kuće, prilikom poroda pomagala je babica. Gotovo svako mjesto imalo je babice. Prilikom poroda bila je potrebna topla voda te čiste krpe. Rodilja tijekom poroda nije ležala, već je morala čučnuti ili kleknuti s tim da se za ravnotežu morala uhvatiti za donji dio postelje, tzv. skladnicu. Nakon što bi porod završio, rodilja bi legla na tu istu slamu na kojoj je klečala, dok bi se djetetu škarama prerezala pupkovina. Posteljica se najčešće zakapala i to na mjestu gdje

⁵⁶Državni arhiv za Međimurje u Štrigovi, Kotarski sud Čakovec, 1919, 203 - 400

⁵⁷Elkaz, B., *Antenatalna i postnatalna zaštita*, Međimurje – časopis za društvena pitanja i kulturu, br. 10., 1986., str. 113.

nitko ne zalazi, kao što je primjerice meja ili pak živica.⁵⁸ obzirom na to da se Međimurci smatraju dosta praznovjernima, oni su imali mišljenje i vjerovali kako se trudnoj ženi ne valja zamjeriti jer će se u suprotnom na očnom kapku pojaviti ječmenac. Jedno od praznovjerja je bilo i to da ako se buduća majka uplaši i u tom trenutku rukom dotakne bilo koje mjesto na svom tijelu da će na tom mjestu njezinom djetetu nastati madež. Također se vjerovalo da ukoliko trudnica gleda svadbu da će tada njeno dijete biti veselo, međutim ukoliko se zagleda u neku životinju njeno dijete će tada poprimiti osobine te životinje. Isto tako, ukoliko su roditelji željeli imati sina tada je otac morao spavati s kapom ili šeširom, a ako su željeli djevojčicu, tada je majka morala spavati s rupcem.⁵⁹ Rađanje novog života je uvijek razlog za slavlje, pa tako kada se obitelji pridružuje novi član, muž ima zadatak pronaći djetetu kuma i kumu. Međutim, ukoliko je dijete prilikom rođenja umrlo to se smatralo velikom nesrećom. Nakon što se pronašlo prigodne kumove, dijete se nosilo na krštenje, i to odmah drugi dan nakon što je rođeno. Na krštenje su dijete nosili kumovi. Ukoliko je bračni par imao više djece, biralo se kumove otprilike istog imovinskog statusa, stoga su najčešće djeca imala iste krsne kumove. Kumove se poštovalo te im se obraćalo sa „vi“. Djetetu su roditelji davali ime prema svecu koji je bio najbliži djetetovom datumu rođenja, pa se tako primjerice Juraj rodio dan dva prije Jurjeva, isti je slučaj i sa Barbarom, Katarinom, Petrom i sl. Stoga su svi znali kojeg su datuma i kojeg mjeseca rođeni, dok se godine nisu toliko pamtile.

Kada bi dijete dolazila pogledati rodbina i prijatelji postojao je običaj da se ispod jastuka stavi novac jer se vjerovalo kako će to djetetu donijeti sreću. Tijekom krštenja, kuma je morala tražiti oprost od roditelja u ime djeteta. Također, kada bi u kuću donosila korpu, morala je skinuti naglavak jer se vjerovalo da ukoliko to ne bi učinila da bi dijete bilo nijemo. Jedno od brojnih praznovjerja je i to da se morala sačuvati krpa, odnosno pelena u kojoj se dijete krstilo kako bi ono bilo sretno. U slučajevima kada bi dijete bilo bolesno, tada su kumovi imali obvezu pohoditi svetišta kako bi dijete čim prije ozdravilo.⁶⁰

Kuma je imala obavezu tjedan dana nositi porodilji jelo i piće s time da su bila pripremana ona jela koja su mogla duže stajati. U donjem Međimurju je postojao običaj nazvan „pasita“ ili krstiteljska gozba. Naime, to slavlje organiziraju roditelji djeteta i tada se u kuću na gozbu pozivaju kumovi sve djece i to tri nedjelje zaredom uz to što zadnju nedjelju kumovi donose

⁵⁸Hranjec, S., *Zipka vuhorvatskomcvetnjaku*, TIZ „Zrinski“, Čakovec, 1991., str. 69., 70.

⁵⁹Biškup, V., *Međimurje – narod, običaju, arhitektura*, stručni rad, radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin; br. 24, 2013., str. 400.

⁶⁰Hranjec, S., *Zipka vu horvatskom cvetnjaku*, TIZ „Zrinski“, Čakovec, 1991., str. 70.

djetetu, odnosno novorođenčetu odjeću. Isto to rade i kada dijete navrší tri ili četiri godine. Ako se radi o djevojci, kumovi imaju obavezu osigurati mladoj odjeću. U slučaju smrti kumčeta, kumovi su također obavezni osigurati odjeću za ukop kao pokrivač koji je potreban za ukop.⁶¹

Vjenčanja i svadbe zauzimaju posebno mjesto u društvenom životu Međimurja. Najčešće se održavaju u karnevalsko vrijeme jer je tada najmanje radova u polju i ljudi se mogu prepustiti užicima i zabavljanjima. Brakovi su najčešće bili ugovoreni od strane roditelja koji su prilikom odabira pazili na to da zet ili snaha budu iz kuće podjednakog imovinskog stanja ali uz to i da budu radišni i dobri. Pritom njihova djeca nisu imala nikakvo pravo glasa. Brakovi dakle nisu bili zasnivani na temelju ljubavi, već se njima nastojala povećati ili pak sačuvati imovina. Također, roditelji su smatrali kako mladima ne treba puno vremena za međusobno upoznavanje, već da je dovoljan jedan susret. Ukoliko se bogati mladić želio oženiti djevojkom nižeg ranga bio je odbačen od strane svojih roditelja i više se nije primao u njihovu kuću. Što se tiče bogatih djevojaka, one ukoliko su došle na loš glas nisu bile poželjne udavače. Mladi koji su živjeli u istom selu nisu se mogli bliže upoznati zbog nametnutih strogih društvenih pravila. Mladiće su najčešće privlačile djevojke koje nisu prije poznavali, te ukoliko su se ženili djevojkom iz drugog sela morali su gledati na to da ona bude lijepa i čestita. Djevojke su se udavale između 15. i 20. godine života, a ukoliko je bilo više djevojaka u obitelji, najprije se udavala najstarija. Svadbene svečanosti sadržavale su nekoliko ceremonija. Prvo su se održavale snoboke⁶², zatim su slijedile zaruke, nakon kojih je došla priprema svadbe, sama svadba i naposljetku tzv. „prvič“ koji je trajao još sedam dana nakon svadbe.⁶³

Prosidba je zasebni dio kojega je potrebno spomenuti. Nakon što se roditelji mladića kojeg žele oženiti dogovore oko mlade, tada njihovi rođaci ili dobri poznanici odlaze u kuću djevojke gdje idu ispitati visinu miraza. Ukoliko je visina miraza povoljna, tada mladić zajedno sa svojim roditeljima odlazi zaprositi odabranu djevojku. Pritom se objavljuju zaruke. Poseban je slučaj primjerice u zapadnom Međimurju gdje mladić ne odlazi u prošnju s roditeljima, već ga prati kum. U prošnju dolaze ili rano ujutro ili pak prije mraka jer se

⁶¹Ferencz, G., *Međimurje: ljudi, vjerovanja i običaji*, TIZ Zrinski Čakovec, Čakovec, 2000., str. 85.

⁶²Snoboki –prosidba djevojke;dolazak prosca u kuću djevojke

⁶³Bunjac, B., Bunjac, B., Jahn, J., Matotek, V., Puzak, I., Šestak, M., *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2003., str. 114.

pretpostavlja da su roditelji mlade tada kod kuće. Najprije se razgovara o svakodnevnim temama, dok nakon nekog vremena kum zapravo govori kojim su povodom došli k njima i to sljedećim riječima: „*Mi smo na putu na kojem su bila Tri kralja. Doznali smo da kod vas postoji „stvar“ koja je potrebna „našem suputniku“.* Zato molimo gospodara i gospodaricu kuće i njihovu kćerku da, ako nemaju prigovora našem dolasku, porazgovaraju s našim mladićem te da izvole pristati na vjenčanje i njihov zajednički život.“⁶⁴ Nakon toga, mladiću i djevojci je dozvoljeno da nasamo porazgovaraju nakon čega ih kum propituje jesu li se ispovijedili i ako im je po volji neka se uhvate za ruke. Zaručnici se rukuju na sredini sobe gdje im se pritom pokrivaju ruke pregačom kao u primjerice Podturnu. Naravno da u cijelom Međimurju način prošnje nije jednak već pojedina sela imaju neke svoje preinake. Nakon prosidbe naravno slijede dogovori oko vjenčanja kao i samo vjenčanje.⁶⁵

Mlada je prilikom vjenčanja imala odjevenu bijelu suknju, dok je na glavi nosila vijenac, za razliku od žena koje su bile trudne i koje nisu smjele na glavi imati vijenac. Muškarci koji su sudjelovali u svadbenoj povorci okitili bi svoje šešire sa ružmarinom. Glazbenici su imali zadaću pratiti svadbenu povorku i pritom su svirali koračnice koje su se svirale najviše u donjem kraju, dok su se u gornjem svirale polke i mazurke. U gornjem Međimurju mlada prilikom vjenčanja nosi kolač okićen cvijećem kojeg stavlja na oltar za župnika, dok svatovi nose jelo i piće koje se jede i pije po izlasku iz crkve. U gradu Čakovcu je stvar malo drugačija. Naime, nakon svadbe, svatovi odlaze u gostionicu gdje se zadržavaju sve do večere. Svadbe su u Međimurju znale trajati i po tri dana.⁶⁶

Život ne čine samo sretni i veseli trenuci poput rođenja i vjenčanja, već i oni tužni vezani uz smrt, nesreće i tragedije. Pa tako kada čovjeka napokon susretne smrt, njega se polaže u lijes i pritom mu se u ruke stavlja molitvenik a u lijes se bacaju svete sličice. Ukoliko je umrla žena, nju se oblači u nošnju i na glavu joj se stavlja rubac, dok se muškarac oblači u odijelo. Ako je pokojnica mlada djevojka, njoj se pletu pletenice koje se vežu platnenom vrpcom. U lijes u koji je položen pokojnik stavlja se jastuk sa drvenim strugotinama, dok se ispod nogu stavlja tibet. Lijes je postavljen na dvije stolice uz koji se nalazilo cvijeće koje je donosila rodbina kada je išla izraziti saučešće.⁶⁷ U sobi gdje se nalazi pokojnik, ogledalo se okrenulo kako bi se pokazalo da se žaluje za njim, dok u kući posjeti traju cijeli dan. Nakon što posjetitelj uđe u

⁶⁴Ibid, 86.-88. str.

⁶⁵Ferencz, G., *Međimurje: ljudi, vjerovanja i običaji*, TIZ Zrinski Čakovec, Čakovec, 2000., str. 88.

⁶⁶Ibid, str. 96.

⁶⁷Hranjec, S., *Zipka vu horvatskom cvetnjaku*, TIZ „Zrinski“, Čakovec, 1991., str. 90.

sobu gdje se nalazi pokojnik, on klekne, pomoli se te pogleda pokojnika u lice. Navečer se održava bdijenje prilikom kojega posjetitelji razgovaraju i kartaju dok ih domaćini poslužuju. Prilikom bdijenja pjevaju se svete pjesme te se moli za spas pokojnikove duše.

S obzirom na to kako su Međimurci dosta praznovjerni, to se očituje i prilikom sprovoda kada se primjerice kucne tri puta po lijesu kako bi duša izašla iz njega i kako bi lijes pritom bilo lakše nositi. Isto tako, sve domaće životinje se potjeraju do ulaznih vrata za pogrebnom povorkom. U donjem Međimurju se obično izdvojila jedna osoba, najčešće žena iz rodbine koja je naricala sve do groba. Ukoliko se takvu nije moglo pronaći, unajmljivale su se žene koje su naricale i njih se nazivalo narikačama.

Unutar obitelji nakon smrti njihovog člana javlja se strah od povratka njegove duše, stoga se ne posuđuju njegovi osobni predmeti koji su se koristili prilikom pogreba. Na pokojnika se uvijek misli s pijetetom te se nikad ne zaboravi dodati: „*Bog neka mu oprosti grijehe*“ bez obzira na to u kakvim odnosima su bili s pokojnikom. Nakon sprovoda obitelj je organizirala karmine kojima je prisustvovala rodbina, međutim one su pedesetih godina zabranjene jer je često na njima dolazilo do incidenata zbog pitanja nasljedstva.⁶⁸

⁶⁸Ferencz, G., *Međimurje: ljudi, vjerovanja i običaji*, TIZ Zrinski Čakovec, Čakovec, 2000., str. 103.

5. Razvoj građanstva i građanskog društva

Središte Međimurske županije u 19. st. bio je Čakovec preko kojeg se odvijao cjelokupni društveni, kulturni i gospodarski život. Za njegovo uređenje zaslužan je Valent Morandini zahvaljujući kojem se počinju graditi katnice zamijenivši time drvene kuće. U centru gradu pretežito su se gradile obiteljske kuće koje su popunjavale praznine nakon uspostave glavnih prometnih pravaca, odnosno izgradnjom cesta i pruga. Isto tako, njegovom zaslugom pokrenuta je i Ciglana u Mihovljanu čime dolazi i do nužne promjene u izgledima tadašnjih kuća. Zbog čestih elementarnih nepogoda poput požara i poplava, drvenu je građu bilo sve teže nabavljati, stoga su nekadašnje šopane hiže postupno zamijenjene novim zidanim tipom. Pleter od kojeg su bile izrađivane starije kuće, zamijenjen je opekom, dok je slamu zamijenio crijep, posebice nakon osnutka ciglane. Na izgled samih kuća utjecao je europski način gradnje kao i različiti stilovi poput bidermajera, klasicizma, historicizma i sl. Iz tog su razloga novonastale kuće bogato ukrašene, dok su fasade ožbukane. Gradila su se masivnija rezbarena vrata, a na prozore su stavljane drvene rebraste šalaporke. Često se u niši pročelja mogao vidjeti kip svetog Florijana. Sam tlocrt kuće ostao je isti kao nekadašnji, no ono što se promijenilo jest to što su se kuće proširile u dubinu dvorišta zbog proširenja obitelji.⁶⁹

Čakovec je bio jedan od prvih gradova u Hrvatskoj u koji je uvedena elektrifikacija, odnosno javna rasvjeta pa se tako grad više nije osvjetljavao lampama i petrolejkama već električnim žaruljama koje su uvedene 1893. g. U Čakovcu je tada to bila novost koja je izazvala opće oduševljenje naroda, a tadašnji list „*Međimurje*“ o tome je zapisao sljedeće: „*Prvog listopada 1893. u Čakovcu je bilo priređeno veliko slavlje. Pušten je u pogon paromlin, električna centrala, razvodna električna mreža po gradu s javnom rasvjetom, a priključene su i brojne kuće. Gradske ulice i trgove osvjetlila je 131 svjetiljka, a na križanju glavnih ulica pred gradskom „oštarijom“, specijalne svjetiljke nalazile su se na posebno građenim željezno – rešetkastim stupovima. Osim za javnu rasvjetu, iz Molnarove električne centrale struja je potekla u 105 kuća s približno 1400 rasvjetnih mjesta. Navečer 1. Listopada 1893., ulicama grada prošle su povorke i održano je veselje s govorima Molnara i gradskih otaca. Čakovec je pobijedio mrak.*“⁷⁰ Naravno, nije samo u Čakovec uvedena električna rasvjeta, ona se kasnije postupno uvodila i u ostale dijelove Međimurja, pa je tako 1900. g. uvedena u

⁶⁹Biškup, V., *Međimurje – narod, običaju, arhitektura*, stručni rad, radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin; br. 24, 2013., str. 408.

⁷⁰Marcuš, F., *Sto godina elektrike u Međimurju (1893. – 1993.)*, Hrvatski kajkavski kolendar, Čakovec, 1994., str. 258., 259.

Prelogu, potom u ugljenokopu Peklenica u Murskom Središću. Nakon njih počela se uvoditi struja i u ostala sela, a proces elektrifikacije u Međimurju bio je pri kraju već 1961. g.

Građani Međimurja imali su bogat društveni život koji nije nimalo zaostajao za društvom razvijenog zapada Europe. Već su 1884. g. trgovci uzeli u svoje ruke organizaciju društvenog života pa su se tako održavale glazbene večeri jednom mjesečno. Osim toga, trebalo je buditi nacionalnu svijest i podići razinu pismenosti, pa se stoga održavaju književne večeri. Zimi kada su dani kraći i nema puno toga za raditi po vani održavaju se različita plesna druženja na kojima se igra tombola te se izvode natjecanja u pjevanju. Isto tako i dame su imale svoje večeri na kojima su mogli prisustvovati tri puta tjedno i članovi sa svojim obiteljima. Već se u 19. st. počinju osnivati i sportska društva kao još jedan način zabave, ali i rekreacije. Međutim, u sportskim klubovima u tadašnje vrijeme nije mogao ući bilo tko. Njihovi su članovi redovito bili oni imućniji, primjerice profesori, ekonomisti, državni službenici te bogatiji građani.⁷¹

Iz društvenog života ne smije se isključiti „Dobrovoljno vatrogasno društvo“ koje je bilo organizirano u gotovo svakom selu u Međimurju, a prvo je osnovano u Čakovcu već 1857. g. Uz „Dobrovoljna vatrogasna društva“ vezuje se i limena glazba koja svoje začetke nalazi već 1895. g. Poznati su i pod nazivom „bandisti“. Oni bi znali priređivati koncerte u gradskom parku, a za tu namjenu bili su izgrađeni i posebni drveni paviljoni koje je moguće vidjeti i dan danas. U svom su sviračkom repertoaru imali brojne pjesme na koje se mogla plesati polka, mazurka, čardaši, valceri te koračnice. Njih bi dolazili slušati brojni šetači, ali i djeca sa svojim roditeljima. Isto tako, centrom i parkom šetale su i brojne dame odjevene u raskošne haljine sa šeširima velikih oboda u pratnji džentlmena. Na klupama su pak odmarali stariji građani grada Čakovca.⁷²

Najveću pozornost građana plijenili su tjedni sajmovi tijekom kojih je izlazio i poseban humorističan list pod nazivom „*Piacz*“ u kojem su bili ismijavani sajamski događaji. Osim tjednih održavali su se i godišnji sajmovi koji bi naznačili posebne blagdane ili pak dane važne za građane Čakovca. Pa su se tako godišnji sajmovi održavali na Porcijunkulovo (Gospa od anđela) a koje se slavi i obilježava i dan danas, Cvjetnu nedjelju, Petrovo i

⁷¹Bunjac, B., Bunjac, B., Jahn, J., Matotek, V., Puzak, I., Šestak, M., *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2003., str. 116., 117.

⁷²Lisjak, V., *Izvorišta i tokovi*, „Dvije lije“ d.o.o., Čakovec, 1997., str. 13

Pavlovo, dan sv. Terezije te dan sv. Katarine. Na te dane grad bi bio posebno uređen te bi plijenio pozornost ne samo građana Čakovca, već i okolnih gradova i sela. Na tjednima, a posebno na godišnjim sajmovima dolazili su trgovci, obrtnici te izlagači iz različitih dijelova Monarhije. Pa su tako svoju robu nudili primjerice remenari, suknari, rukavičari, kitnjičari, puškari, licitari i brojni drugi. Na sajmovima bi se osim trgovaca i obrtnika našlo i džepara i cigana, kao i svirača i avanturista, a posebice ciganka gatara koje bi proricale sudbinu. U vrijeme odvijanja tih sajmova grad bi postao jedna velika robna kuća u kojoj se moglo naći svega i svačega. Osim toga, sajmovi su bili mjesta gdje se okupljalo ruralno stanovništvo i gdje su se sklapala nova poznanstva i prijateljstva. Naravno, ponekad su se na sajmovima znala događati i prva zaljublivanja i udvaranja.⁷³ Kada se na jednom mjestu nađe toliko „svijeta“ nastaje pravi žamor, napose od nadvikivanja, dozivanja, cjenkanja koja su nečesto završavala svađama i sl. Isto tako, brojni bi trgovci svoju robu nudili na sav glas govoreći kako je ona prvoklasna i veoma jeftina. Na sajmovima su se nudili i brojni proizvodi nastali iz kućne radinosti poput metla, cekera, proizvoda od šiba (stol, stolice i sl.), lanenih pokrivača, legradskih noževa kao i brojnih drugih stvari. Tako su obrtnici iz Štrigove bili vješti u izradi drvenih predmeta, posebice lula i drvenih figurica. Žene iz donjeg Međimurja bile su veoma vješte u poslovima tkanja i pređenja, dok su Čakovčanci bili iznimno dobri pekari koji su svoje proizvode svaki dan prodavali pred crkvom. Naravno, između obrtnika javljala se velika konkurencija, a osobita su im konkurencija bili Varaždinci s kojima bi redovito dolazili u sukobe koje bi na kraju moralo rješavati poglavarstvo grada.⁷⁴ Isto tako, poglavarstvo grada donijelo je pravila ponašanja na sajmovima, a neka od njih su sljedeća: „Svatko tko svoju robu doveze ili donese u grad na prodaju, da ju ne prodaje po svratištah, već na trgu; ako bi ju ne znajući za ovu odredbu prodavao u svratištu, svaki gostioničar, budući da mu mora biti ovakova zabrana poznata, platit će globu..“; „...mesari ne smiju od kožara ni od stranaca koji surovom kožom trguju, kupiti nikakvih koža osim zvjerskih bilo na trgu ili u svratištu; tko bi radio protiv ove odredbe, kaznit će ga za prvi put sa tri pense, a trećom protjerat će ga iz grada“⁷⁵ i sl.

Osobito je važno ovdje se osvrnuti na izradu cekera koje je bilo najviše razvijeno na selu i čijom su izradom ljudi prikraćivali svoje vrijeme, odnosno, ono im je služilo kao razbibriga. Cekerari se još nazivaju i logožari. Prvo je njihovo pletenje služilo kao razbibriga, međutim,

⁷³Cimerman, F., *Obrt u Međimurju*, Knjigovodstvo Cimerman, Zagreb, 1998., str.198.

⁷⁴Ibid, str. 198.

⁷⁵Ibid, str. 195., 196.

ono se kasnije pretvara u sredstvo za život i prehranjivanje obitelji. Ono čime je pridonijela izrada cekera bilo je zblizavanje obitelji jer su u tom poslu osim žena sudjelovali i muškarci i djeca. Sa izradom i pletenjem cekera započelo se u pojedinim selima 1920. godine kao obiteljska djelatnost, da bi deset godina kasnije ona poprimila masovnije razmjere. Pa se tako masovnije počinju pletiti cekeri najprije u Gornjem Međimurju, a kasnije se šire na sela Nedelišće, Dunjkovec, Slakovec, Pretetinec, Črečan, Puščine, Macinec kao i na ostala sela u Donjem Međimurju. Upravo su ovom djelatnosti žene kao majke i othraniteljice bitno doprinijele uzdržavanju vlastitih velikih obitelji.⁷⁶

Neizostavni dodatak sajmovima bile su i gostionice u koje bi zalazilo pučanstvo. One su tada bile najposjećenija mjesta na kojima se pilo, šalilo, razgovaralo, igralo karte ili domine, raspravljalo o aktualnim političkim pitanjima i sl. Sajmovi nisu bili sajmovi bez dobre glazbe, stoga su se mladi najčešće zabavljali i plesali uz cigansku glazbu koja je sadržavala zvukove cimbalu, violine i „bajza“.⁷⁷ U gostionicama su se točila vina poput rizlinga, tokejera i badačonja, a nudila su se i žestoka pića poput rakije, likera, konjaka, ruma i sl. a čiji je proizvođač bila tvrtka „Hohcsinger i sin“.⁷⁸ Ova tvrtka bavila se proizvodnjom likera, konjaka, ruma i octa, a osim toga proizvodila je rakiju te se bavila trgovinom vina na veliko i malo i bila je u posjedu MoritzaHohcsingera da bi na početku XX. st. ona promijenila naziv u „Obrtno i trgovačko d.d.“ Čakovec. U to vrijeme plemenitaška obitelj Feštetić koju smo već prije spominjali u svom je posjedu imala i velike vinograde, posebice kod Vukanovca. Izbijanjem filoksere 1882. g. bilo je potrebno zamijeniti stare sorte vina sa novima koje su se uzgajale na američkoj podlozi. Time se Međimurje našlo u samom vrhu po proizvodnji vina. Ono po čemu je Međimurje još postalo poznato bila je i tvornica šampanjca koja je osnovana 1904. g. a čiji su se šampanjci proizvodili prema francuskoj metodi. Međutim, početkom rata ta je tvornica prestala sa radom, a nakon rata nitko je nije obnovio i tako je njoj time došao kraj.⁷⁹

Srce i duša zabave u gradu bila je secesijska zgrada, odnosno „Trgovački kasino“ u kojoj se danas nalazi Dom sindikata. Ona je bila prvobitno namijenjena promicanju mađarske kulture,

⁷⁶Toma, D., *Međimurski cekari poznati diljem svijeta*, Matica hrvatska – ogranak Čakovec, Čakovec, 2005., str. 172., 173.

⁷⁷Bajz - gudači instrument veličine violončela s tri žice, upotrebljava se često u ansamblu koji prati ples i pjevanje

⁷⁸Lisjak, V., *Izvorišta i tokovi*, „Dvije lije“ d.o.o., Čakovec, 1997., str. 14., 15.

⁷⁹Kalšan, V., *Građansko društvo u Međimurju*, Tiskara Horvat, Čakovec, 2000., str. 124. – 126.

a u njoj su se održavale brojne svečanosti, predavanja, domjenci i koncerti ali i ekskluzivne zabave na koje su dolazili ljudi, odnosno građani na najvišim pozicijama ali i sa ugledom i moći. Haljine za takve događaje za dame nabavljale su se čak u Budimpešti, Beču i Grazu.⁸⁰

Nakon izgradnje željezničke pruge dolazi do promjena u društvenom životu Međimurja kada sve više na značaju dobivaju trgovci. Naime, trgovina postaje stvar koja daje novu živost i duh onome vremenu. Trgovci su tada bili najvažniji ljudi u gradu, posebice oni koji su radili u štedionicama i bili zaposleni u upravnim odborima štedionica. Oni su odlučivali o brojnim investiranjima i kreditiranjima. Većinu štedionica vodili su Židovi koji su se tada nalazili na marginama društva. Osim što su radili u štedionicama, bili su učlanjeni i u Udruženje trgovaca, odnosno tzv. Trgovački kasino kojim su pokazivali svoju moć i ugled. Zgrada u kojoj se nalazio Trgovački kasino uređena je u secesijskom stilu i jedna je od najljepših sačuvanih zgrada u Čakovcu.⁸¹

5.1. Razvoj kinematografa – novi oblici kulture i zabave

Osim na sajmovima i u krčmama, već početkom 20. st. pojavljuje se nova senzacija u društvenom životu, a to je pojava kinematografa koji se u Međimurju, točnije u Čakovcu uveo 1911./1912. g. Tada su počele i prve svjetske projekcije filmova, a s obzirom da se televizija uvodi tek kasnije, ljudi su filmove preko kinematografa mogli gledati u raznim improviziranim barakama, šatorima, kao i na terasama tada brojnih gostionica. Prvi kino otvoren je u Čakovcu 1923. g. i zvao se „*Kino Zrinski*“. Unatoč tome što je 1914. označena početkom rata, društveni život u Međimurju bio je na svom vrhuncu. Ljudi su proživljavali dane, ali i noći kao da su im zadnji pa su dali oduška brojnim užicima u smislu priređivanja balova i zabava. U to vrijeme priređivani su brojni humanitarni balovi čiji su prihodi bili namijenjeni muškarcima na ratištima koji su se borili za svoju domovinu. Isto tako, tada se priređuju i koncerti raznih zborova i orkestara kojima se nastoji zaglušiti topoljska paljba iz svih smjerova. Osim kina i zabava, aktualno je bilo i posjećivanje kazališta gdje su kazališne predstave izvodili kazališni diletanti, a od dvadesetih godina 20. st. u Čakovcu svaki četvrtak svoje je kazališne predstave izvodilo varaždinsko kazalište. Kasnije se iz toga razvila tzv. tribina ČČ (Čakovec četvrtkom) koja se održava svaki četvrtak a na kojoj se izvode predstve

⁸⁰Lisjak, V., *Izvorišta i tokovi*, „Dvije lije“ d.o.o., Čakovec, 1997., str. 15.

⁸¹Kalšan, V., *Građansko društvo u Međimurju*, Tiskara Horvat, Čakovec, 2000., str. 139.

različitih kazališta.⁸²A o tome kakav je bio društveni život za vrijeme Prvog svjetskog rata najbolje govori monolog Jage iz komedije „*Gospodsko dijete*“ redatelja Kalamana Mesarića: „...*Onda vu ratu bilo je ljudi kaj im je bilo jako hudo i žmehko. A bilo je i takvih kaj su se spominali pa su rekli: samo da bi čim dulše trpel. A ni sim ženam ne bi bilo prehudo, nemre se reči. Je, istina bog, bilo je gdje su žene i deca pomirali od gladi, ali je bilo i gde su se žene zabavljale sake nedele kak da su svati... Jene su išle pak su si dale zdrave zube pukati i deti nuter zlatne.*“⁸³

⁸²Bunjac, B., Bunjac, B., Jahn, J., Matotek, V., Puzak, I., Šestak, M., *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2003., str. 135.

⁸³Lisjak, V., *Izvorišta i tokovi*, „Dvije lije“ d.o.o., Čakovec, 1997., str. 20.

6. Demografska slika Međimurja u razdoblju od 1857. – 1991. g.

Godine 1860. u pogon je puštena prva pruga u Međimurju, ali i u Hrvatskoj koja je spajala Nagykanizsu u Mađarskoj sa Pragerskim u Sloveniji. Ona je jednom svojom dionicom prolazila kroz sljedeća mjesta: Kotoriba, Čakovec i Macinec i to u dužini od 41 km. Upravo je pojava i izgradnja željeznice u Međimurju pridonijela demografskom rastu. Isto tako, Čakovec je njome postao glavno središte Međimurja i kroz njega se odvijao cijeli gospodarski i prometni život. Međutim, već nakon Prvog svjetskog rata, situacija se počinje mijenjati te se smanjuje broj stanovništva zbog Mađara koji su bili zaposleni u državnim poduzećima a koji su 1918. g. bili prisiljeni otići iz Međimurja. U selima započinje proces depopulacije⁸⁴ i on prvobitno zahvaća sela istočnog Međimurja. Nakon Drugog svjetskog rata, odnosno u razdoblju između 1948. i 1991. g. dolazi do ponovnog porasta broja stanovništva, dok taj broj počinje padati između 1991. i 2001. godine. Proces depopulacije koji je započeo nakon Prvog svjetskog rata sada se pojačao ali je obuhvatio cjelokupno Međimurje. On se javlja prvobitno zbog povećane nezaposlenosti koja je uzrokovana privatizacijom gospodarstva. Međutim, ono što je isto tako uzrok samog procesa jest i „odljev mozga“, odnosno odlazak radno sposobnih ljudi na rad u inozemstvo.⁸⁵

6.1. Promjene u natalitetu

Promjene koje su se odvijale na području nataliteta možemo podijeliti u nekoliko faza:

1. 1880. – 1931.
2. 1931. – 1948.
3. 1948. – 1953.
4. 1953. – 1971.
5. 1971. – 2001.

U prvoj fazi stopa nataliteta bila je najveća i iznosila je više od 40 ‰. Takav natalitet naziva se još i fiziološki natalitet koji karakterizira pretežito nerazvijena područja koja se bore za svoj opstanak, odnosno održanje svog naroda. Uzroci takvom visokom natalitetu leže u religioznosti naroda ali i u tome što je Crkva kao autoritet podržavala visoku rodnost. U ono

⁸⁴Depopulacija - opadanje broja stanovnika zbog prirodnih čimbenika (mortalitet veći od nataliteta) ili zbog negativnog migracijskog trenda

⁸⁵Slunjski, R., *Demografske promjene u Međimurju (1857. – 1991.)*, Biblioteka Insula, Čakovec, 2004., str. 15., 16.

vrijeme rano se stupalo u brak a samim time i u bračne odnose koji su odgovarali fertilnoj dobi djevojke, odnosno žene. Gospodarska situacija u tom razdoblju nije bila povoljna jer je samo Međimurje bilo prenaseljeno a još uvijek se služilo primitivnom obradom zemlje kojom su se dobivali niski prinosi koji su bili nedovoljni za prehranu cijele obitelji. Osim što je gospodarska situacija bila loša, ni zdravstveni, a samim time ni higijenski uvjeti nisu bili bolji. Iz tog razloga je velik broj majki i novorođenčadi umirao. Međutim, smrt jednog djeteta nije se smatrala nečim pretjerano važnim, već je to postalo normalno jer su se djeca rađala pretežito iz razloga što su kad su došla u određenu dob, pa čak i od malena morala raditi i pridonositi opstanku obitelji.

Druga faza obilježena je pak s druge strane niskom stopom nataliteta zbog lošeg gospodarskog stanja, ali i zato što su brojne obitelji emigrirale u Novi svijet kako bi si osigurale egzistenciju. Najviše njih odlazi u Australiju, ali i druge prekontinentalne zemlje. U to vrijeme započinju migracije selo-grad te brojne žene u fertilnoj dobi odlaze raditi kao sluškinje u Zagreb i Beograd. Time se pomiče dobna granica za rađanje. Osim što su žene odlazile raditi u gradove to su radili i muškarci. Tako su primjerice brojni muškarci odlazili na remont i gradnju željeznice u Zagreb, Maribor i Ljubljano te su bili tjedni migranti. Unatoč tome, velika većina Međimuraca ipak ostaje kod kuće baveći se poljoprivredom te obrađujući zemlju. Jedna od činjenica koja je išla na štetu natalitetu bio je Drugi svjetski rat kada su mladi muškarci odlazili na frontu ili pak su se priključivali partizanima. Djevojke su s druge strane odlazile u Njemačku raditi poljoprivredne poslove. Razdoblje između 1948. i 1953. g. obilježeno je stagnacijom nataliteta.

Četvrta faza donosi opet novu promjenu te ponovni pad nataliteta, odnosno rodosti. On je od 1953. g. kada je iznosio 28 ‰ pao na svega 16,8 ‰ 1971. g. Razlog takvom naglom padu leži u dvije činjenice. Prva su masovni odlasci i preseljenja u gradove što je posljedica urbanizacije. Stanovništvo sve više počinje prihvaćati takav urbani, odnosno gradski način života te se samim time odlučuju i na manje djece. Druga činjenica je ta da se počinju otvarati državne granice nakon reforme koja je provedena 1968. g. te brojni ljudi odlaze raditi i živjeti u Švicarsku, Njemačku, Austriju i sl. U tom razdoblju između 1964. i 1975. g. 17,7% međimurskog stanovništva otišlo je raditi u inozemstvo od njih 59 826 koliko ih je tada

brojilo Međimurje.⁸⁶ Takav masovni odlazak stanovništva potaknut je teškim uvjetima i načinu života na selu, zapostavljanjem sela kao i u prevelikoj razlici između životnog standarda kod seoskog i gradskog stanovništva. Ono što je uzrokovao masovni odlazak na rad u inozemstvo je problem zbrinjavanja i brige oko staraca i nezbrinute djece.

Stanje nataliteta ne popravlja se niti u posljednjoj fazi. Sam pad rodosti uzrokovan je većim stupnjem obrazovanosti žena, kasnijim stupanjem u bračnu zajednicu, planiranje obitelji, „bijela kuga“⁸⁷, povećan broj starog stanovništva te „odljev mozgova“.

6.2. Promjene u mortalitetu

Općenito se stopa mortaliteta smatra pokazateljem gospodarskog stanja i razvoja kao i društvenih promjena koje zahvaćaju određeno područje. Isto kao i kod nataliteta, promjene u mortalitetu objasniti ćemo kroz tri faze:

1. 1880. – 1921.
2. 1921. – 1948.
3. 1948. – 2001.

U razdoblju od 1880. – 1921. godine zabilježene su najviše stope prirodnog mortaliteta a koje povezujemo sa teškim životnim uvjetima u kojima su ljudi živjeli. Uz to što su morali teško raditi, u tom razdoblju zbog loših higijenskih uvjeta stanovništvo su pogađale brojne bolesti poput tuberkuloze, šarlaha, hripavca, španjolske gripe, kolere i sl. Zbog teške gospodarske situacije ljudi najčešće nisu imali dovoljno kako bi se prehranili a osobito 1917. g. kada je vlast provela čak 7 rekvizicija kojima se uzimala imovina. Nakon toga, u Međimurju je zavladao glad pa su se javljale situacije da ljudi nisu mogli pojesti čak niti kruh. U vremenu trajanja Prvog svjetskog rata brojni su mladići i muškarci odlazili na frontu u Galiciju u sklopu Austro – Ugarske vojske gdje su masovno pogibali. Kod žena i kod novorođenčadi javlja se također tako visoka stopa smrtnosti jer žene često nisu imale novaca za pravilno liječenje, za prijevoz kao ni za hranu. U to vrijeme žene do jilje znale bi do jiti ne samo svoju,

⁸⁶Bauk, F., *Povijest školstva i prosvjete u Međimurju*, Tiskarsko – izdavački zavod „Zrinski“ Čakovec, Čakovec, 1992., str. 18.

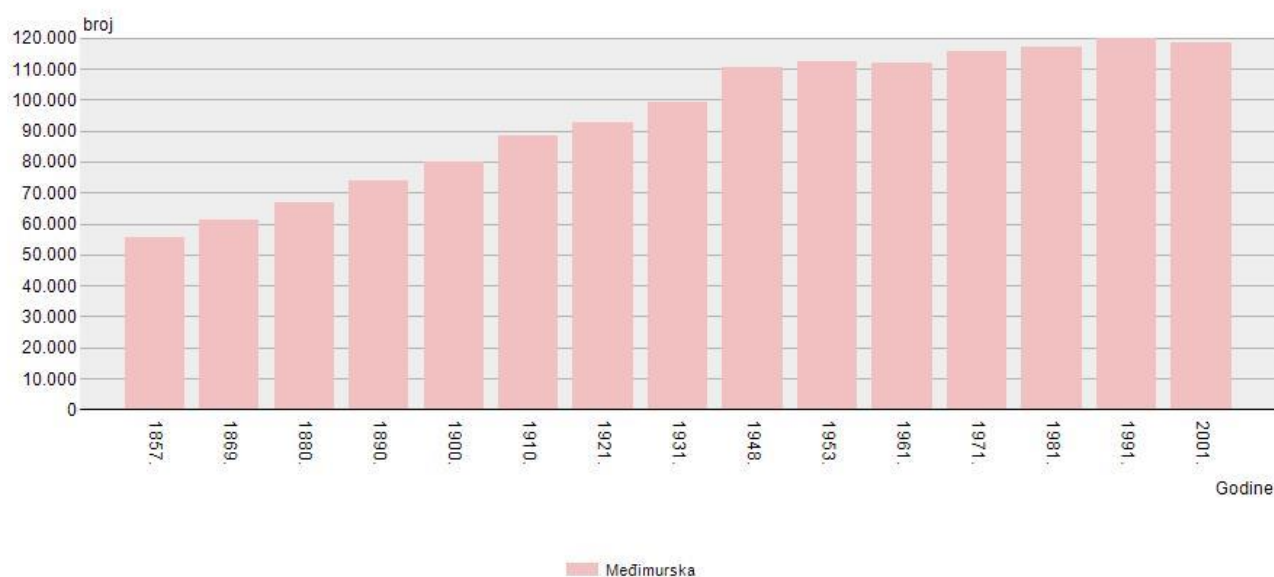
⁸⁷Bijela kuga - naziv za pojavu nižeg nataliteta od mortaliteta u nekom kraju, što dovodi do smanjenja broja stanovnika

već i tuđu djecu do njihove treće ili četvrte godine života. Na taj način bi ih uspjele prehraniti ali i sebe na taj način zaštititi od ponovne trudnoće.

Druga faza za razliku od ove prijašnje donosi pad mortaliteta i to zahvaljujući poboljšanim higijenskim i zdravstvenim uvjetima. Razdoblje treće faze od 1948. – 2001. donosi stagnaciju po pitanju mortaliteta. Kao što smo već prije naveli, poboljšali su se uvjeti života, pronađeni su i upotrebljavaju se novi lijekovi te se dojenčad redovito cijepi čime se sprječava njihovo masivno umiranje.⁸⁸

Na tablici ispod vidljivo je kako se brojčano kretalo stanovništvo u Međimurju.

Broj stanovnika po županijama

Kretanje stanovništva u Međimurju od 1857.-2001.g.⁸⁹

Na sljedećoj tablici može se vidjeti kako se kretao broj stanovništva s obzirom na pojedine dijelove Međimurja.

⁸⁸Slunjski, R., *Demografske promjene u Međimurju (1857. – 1991.)*, Biblioteka Insula, Čakovec, 2004., str. 20.-50.

⁸⁹<http://www.dzs.hr/>, pregledano 20. 7. 2016.

Tabl. 1. Razvoj naseljenosti Međimurja i Čakovca prema karakterističnim razdobljima razvoja od 1880. do 1981.

Razdoblje	Međimurje		Gornje Međimurje		Donje Međimurje ¹		Čakovec	
	Apsol. por.-pad	Pr. god. stopa	Apsol. por.-pad	Pr. god. stopa	Apsol. por.-pad	Pr. god. stopa	Apsol. por.-pad	Pr. god. stopa
1880—1910.	21 378	0,91	3 179 ²	0,82	16 490	0,92	1 709	1,13
1921—1931.	6 960	0,73	1 964	1,28	4 532	0,61	464	0,71
1948—1953.	1 865	0,33	1 062	1,12	66	0,02	737	2,01
1953—1961.	—478	—0,05	—720	—0,47	1 717	—0,25	1 959	2,83
1961—1971.	3 587	0,32	—379	—0,21	1 836	0,22	2 130	1,99
1971—1981.	1 004	0,09	—1 512	—0,86	—456	—0,05	2 972	2,24
1880—1981.	49 419	0,57	5 455	0,38	33 397	0,48	10 567	1,11

90

Paralelno sa brojnim promjenama koje su potresale Međimurje, postupno je došlo do raspada tradicionalne obitelji. Nakon što su brojni ljudi otišli raditi u gradove mijenja se percepcija ljudi o vrijednostima braka i obitelji. Sve više dolazi do izražaja raspad zajedništva i pomaganja unutar članova obitelji. Ono što je isto tako pridonijelo tome jest i veći životni standard kojim je dana veća samostalnost pojedincu u smislu da si sad on sam može nešto priuštiti i osigurati. Također, mladi sve kasnije stupaju u brak i teže se odlučuju za više djece stoga ni ne čudi što dolazi do raspada tradicionalnih obitelji kao i smanjene stope rodnosti, odnosno nataliteta.

6.3. Zdravstvene promjene koje su utjecale na demografsku sliku Međimurja

U razdoblju nakon II. svjetskog rata stanje u gradovima, ali i selima bilo je iznimno loše i teško. Naime, ljudi koji su živjeli u gradu suočili su se sa nedostatkom vodovoda i kanalizacije a stanovi u kojima su živjeli nisu bili higijenski pogodni, bili su najčešće prizemni, mali i veoma tijesni. A čim su bili prizemni imali su problema sa vlagom. Smetlišta i gnojišta na selima bila su zapuštena i nesređena, dok su wc-i bili vanjski u kojima nije postojao patent za puštanje vode. Bunari koji su se nalazili najčešće na sredini dvorišta bili su zagađeni od fekalija koje su dolazile od wc-a te od priljeva površinskih voda. Zbog

⁹⁰Laci, S., *Razvoj naseljenosti Međimurja*, Geografski glasnik, 1982., br. 44., str. 4.

nehigijenskih uvjeta javljaju se zarazne bolesti kao što je tifus, dizenterija, pjegavac kao i šuga. Što se tiče spolnih bolesti, najčešća je bila pojava sifilisa. U gradovima su ljudi obolijevali od tuberkuloze. U područjima u blizini rijeka kao što su Baranja, Međimurje, Podravina i Posavina stanovništvo je obolijevalo od trahoma koji se pojavljuje zbog vlage i nehigijenskog načina života. Trahom ukoliko se ne bi ispravno liječio doveo bi do sljepoće. Stoga su se u ambulancama i bolnicama počele raditi prevencije u smislu masovnih pregleda kojima bi se spriječilo daljnje širenje i napredovanje bolesti. Najviše ljudi koji su oboljeli od trahoma bio je upravo iz Međimurja i to onog donjeg u predjelu kotara Prelog. Stoga je u Prelogu osnovana Trahomska bolnica u kojoj su se liječili teži slučajevi. Ovoj bolesti se stalo na kraj tek osamdesetih godina 20. st., pa se po pitanju mortaliteta u tom razdoblju očituje velik broj smrtnih slučajeva, a posebice novorođenčadi.⁹¹

⁹¹Bunjac, B., Bunjac, B., Jahn, J., Matotek, V., Puzak, I., Šestak, M., *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2003., str. 149., 150.

7. Problem procesa urbanizacije u drugoj polovici 20. st.

U drugoj polovici 20. st. u Međimurju je još uvijek više seoskog stanovništva nego onog gradskog, međutim velika većina njih dnevno migrira iz sela u grad zbog posla. Manji je postotak stanovništva koji se bavi poljoprivredom i od nje dobiva prihode. Upravo zbog tih svakodnevnih migracija, većina mladih želi se preseliti u grad jer im pruža veće i bolje mogućnosti za život ali i za samoostvarenje. Takve migracije selo – grad svoje korijene vuku još od razdoblja prve industrijske revolucije kada je velika većina bila zaposlena upravo u tvornicama, dok se manji dio stanovništva bavio poljoprivredom. Međimurje je je prva industrijska revolucija dosegla već sredinom 19. st. kada je izgrađena prva pruga ne samo u Međimurju, već i u Hrvatskoj. Međutim, u novije vrijeme događa se upravo suprotno, dolazi do migracija iz grada na selo jer su gradovi previše napučeni i užurbani te ljudi počinju bježati tamo gdje je svjež zrak i gdje mogu usporiti. Isto tako, u selima se počinje javljati nova stvar a to je ta da utjecaji grada počinju polako dolaziti i na selo. Razvojem bijele tehnike i uvođenjem nove tehnologije i selo počinje napredovati, pa se i ljudi koji žive na selu počinju mijenjati i modernizirati. Međutim, za mlade i dalje selo ne pruža neku veliku perspektivu, pa oni svejedno bježe u gradove u kojima će se lakše ostvariti, zaposliti te osnovati obitelji. Urbanizacija sela koja se postupno događa uklonit će nekadašnje razlike između gradskog i seoskog stanovništva te će doprinijeti rasterećenju gradova.⁹²

⁹²Šuvar, S., *Urbanizacija i povratak seoskom životu*, Međimurje – časopis za društvena pitanja i kulturu, br. 2, 1981., str. 17.-22.

8. Međimursko selo i rastrojavanje seoskih zajednica: industrijalizacija

U revoluciji koja je zahvatila Europu 1848./1849. g. vidio se nagovještaj promjena. Te promjene su ponajprije obuhvatile kako hrvatska sela, tako i ona međimurska. Naime, revolucija je predstavljala prekretnicu koja će zauvijek izmijeniti tradicionalni način agrarnog privređivanja. Ono s čime se prvo suočilo ne samo međimursko selo, već i druga sela diljem Hrvatske bilo je ukidanje seoskih zadruga oko čijeg su se ukidanja vodile brojne polemike jer su one kočile proces modernizacije, a samim time i industrijalizacije. S druge strane, dolazi do postupnog raspada velikih seljačkih gospodarstava. Ona su se usitnjavala na više seljačkih agrarnih jedinica. Međutim, neka od njih pod utjecajem modernog vremena i tehnologija željela su se osuvremeniti kako bi se mogla prilagoditi kapitalističkom načinu privređivanja. S druge strane, plemićke obitelji koje su držale velike posjede u Međimurju i koje se nisu htjele prilagoditi nadolazećim promjenama su postupno propadale a njezini posjedi dolazili su u ruke imućnih građana. Već šezdesetih i sedamdesetih godina počinje se odvijati modernizacija ne samo veleposjeda, već i cijelih zemljišta.⁹³

Još do početka 19. st. na našem prostoru bili su aktualni cehovi koji su građanima uvjetovali boravak i stupanj u obrtničkom staležu. Oni su zapravo bili slobodna udruženja obrtnika u gradovima i trgovištima koji su služili zaštiti vlastitih interesa. Međutim, pojavom novih inovacija i sve jačim razvojem poduzetništva dolazi i do razvoja obrtništva. Već je sama prva industrijska revolucija koja je nastupila u Međimurju dosta kasno, tek potkraj 19. i početkom 20. st. nagovijestila promjene koje će pogoditi ne samo gradove, već i sela. Tako je Zakon koji je donesen 1840. g. donio odluku o osnivanju tvornica što je predstavljalo veliki udarac za cehove i njihove obrte. Iako su cehovi formalno ukinuti 1872., oni su postojali i djelovali sve do II. svjetskog rata.⁹⁴

Razvojem željezničkog prometa počinje se razvijati poduzetništvo i trgovina. Osniva se sve više novih industrijskih poduzeća u kojima se koristi parni stroj. To su prvobitno bila poduzeća koja su se bavila preradom onih sirovina koje su im bile dostupne. Time započinje razvoj modernog industrijskog poduzetništva. Već se u drugoj polovici 19. st. u Međimurju počinju izgrađivati industrijski centri i postrojenja koja su proizašla iz zanatskih djelatnosti, pa su tako do 20. st. djelovala brojna poduzeća. Jedna od njih nastala su čak i na poticaj tadašnjih bogatih plemića Feštetića na čiju je inicijativu osnovana šećerana koja nažalost nije

⁹³ Karaman, I., *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, ITP „Naprijed“, Zagreb, 1991., str. 10., 11.

⁹⁴ Cimerman, F., *Obrt u Međimurju*, Knjigovodstvo Cimerman, Zagreb, 1998., str. 53.-58.

bila dugog vijeka. Već u tome možemo primjetiti kako se nekadašnje plemićke obitelji počinju prilagođavati promjenama.

Pedesetih i šezdesetih godina kada je u Monarhiji zavladao kriza, pojavljuje se nedostatak radne snage ne samo na velikim zemljoposjedima, već i u brojnim poduzećima koja su djelovala u tom razdoblju. Takav nedostatak radne snage doveo je do povećanja nadnica. Međutim, već sedamdesetih godina dolazi do iseljavanja stanovništva sa sela. Oni odlaze u gradove gdje se počinju formirati prigradska naselja koja je činilo polarizirano stanovništvo. S druge pak strane, seljaci koji su živjeli u blizini gradova radili su povremene poslove bilo u gradu, ili pak na selu. Velika ekonomska kriza 1873.-1879. g. pogodila je većinu aktivnih poduzeća čime je uzrokovala i njihovu propast. Propadala su ne samo poduzeća, već i obrtničke radionice. Iz tog razloga dolazi i do velike nezaposlenosti. Međutim, nezaposlenost je vladala i zbog toga što je većina radnika bila slabo plaćena, nisu imali dogovoreno radno vrijeme te su radili i nedjeljom i blagdanom.⁹⁵

Do značajnih promjena na selu dolazi tek u poslijeratnom razdoblju kada se pojavljuju dva nova procesa koja omogućuju integraciju seljaštva u globalno društvo. Ta dva procesa su industrijalizacija i urbanizacija. Industrijalizacija seoskog stanovništva vidljiva je iz dva aspekta. Kao prvo, seljačko stanovništvo počinje se baviti nepoljoprivrednim poslovima pa time ili u potpunosti napušta poljoprivredu, ili pak je napušta djelomično uz ostanak na selu. A drugi aspekt je taj da seljačko stanovništvo mora prilagoditi svoju poljoprivrednu proizvodnju u koju se isto tako uvlači industrijalizacija koja se očituje u korištenju novih radnih strojeva ali i alata potrebnih za rad u poljoprivredi. Sam proces industrijalizacije obuhvatio je sela različitim intenzitetom, međutim svojom pojavom utjecao je na promjenu ne same slike sela, već i na njegove društvene odnose. Pa prema tome se jedna seoska naselja gase iz razloga što nema više staračkih domaćinstava, dok se druga gase zbog toga što su se prostorno integrirala u gradska naselja.⁹⁶

⁹⁵ Gross, M., *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. st.*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1981., str. 359.

⁹⁶ Hodžić, A., *Urbanizacija kao element kulturne transformacije sela*, izvorni znanstveni rad, Institut za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Jugoslavija, 1983., str. 129.

Međimurje je u drugoj polovici 20. st. bilo najnaseljenije područje u cijeloj Jugoslaviji. S obzirom na to da je proces industrijalizacije na tom području tekao sporije negoli u ostalim dijelovima, udio poljoprivrednog stanovništva bio je tim i veći i to čak za 13% u odnosu na njegovu zastupljenost u cijeloj Hrvatskoj. Isto tako, Međimurje je imalo veći stupanj radno aktivnog stanovništva zaposlenog upravo u poljoprivrednim djelatnostima. U poljoprivrednim djelatnostima dominiraju žene pa možemo govoriti o feminizaciji radne snage u poljoprivredi što je karakteristično upravo za područje Međimurja. Osim feminizacije, javlja se još jedan proces a to je senilizacija, odnosno starenje poljoprivrednog stanovništva. Naime, iz poljoprivrede najviše odlaze mladi ljudi, pa je zbog toga prosječna starost poljoprivrednog stanovništva veća. Do takvog procesa dolazi na područjima gdje je deagrarijacija ubrzana, a upravo to se događa na području Međimurja sedamdesetih i osamdesetih godina 20. st. Uz ova dva gore spomenuta procesa događa se i raslojavanje seoskih, odnosno seljačkih porodica i domaćinstava. Uz poljoprivredna i nepoljoprivredna domaćinstva počinju se javljati mješovita domaćinstva. U mješovitim domaćinstvima jedan dio članova zaposlen je u nepoljoprivrednim djelatnostima, dok se drugi dio još uvijek bavi poljoprivredom. Što se tiče samog Međimurja, u njemu pretežno dominiraju poljoprivredna i mješovita domaćinstva. Uzrok tome leži u deagrarijaciji koja ima nekoliko etapa tijekom kojih se razvijala. Prva etapa ostvaruje se kroz zapošljavanje mladih članova domaćinstava. Druga etapa obuhvaća iseljavanje mladih zaposlenih ljudi iz domaćinstava, što je bilo izraženo u Međimurju zadnjih desetljeća 20. st. Pa se stoga smanjio broj poljoprivrednog, a povećao se broj nepoljoprivrednog stanovništva.⁹⁷

⁹⁷ Magdalenić, I., *Osvrt na neke društvene procese u našem suvremenom selu i poljoprivredi*, Međimurje-časopis za društvena pitanja i kulturu, br. 3., 1982., str. 100.-104.

9. Školstvo, obrazovanje i standard stanovništva Međimurja

Što se tiče školske spremne koju je imalo stanovništvo Međimurja stanje je bilo takvo da su oni koji su bili imućnijeg imovinskog statusa mogli pohađati više škole, dok su oni siromašniji, i to najčešće djeca poljoprivrednika, radnika i obrtnika najčešće završavala minimalne osnovne četverogodišnje škole. Manji dio njih odlučio se završiti školu za neki zanat. Do 1918. g. u Čakovcu je radila građanska školu kojom bi učenici radili u zanimanjima nižih činovnika ili bi se nakon nje mogli odlučiti upisati srednju stručnu školu. Godine 1938./39.' u Čakovcu je postojalo nekoliko srednjih škola koje su djeca, odnosno učenici mogli upisati a to su bile sljedeće: dvogodišnja trgovačka škola, učiteljska škola, građanska, ženska stručna, te šegrtska škola. Naravno, nije samo Čakovec bio opcija, i u Varaždinu su također djelovale srednje škole koje su učenicima nudile veći izbor. Nakon Drugog svjetskog rata, počinje se mijenjati politika u prosvjeti. Uvedeno je umjesto obaveznog četverogodišnjeg osnovnog obrazovanja, sedmogodišnje, pa čak i osmogodišnje osnovno obrazovanje. Time se nastoji spriječiti pojava nepismenosti i osigurati ljudima mogućnosti za zaposlenje i nastavak daljnjeg obrazovanja.⁹⁸ Međutim, kasnije se počinje javljati problem posvemašnog izostajanja djece iz škola i to na području Štrigove, Martina na Muri, Podturna, Pribislavca ali i drugdje. Naime, roditelji su pravdali izostajanje svoje djece time da su im djeca potrebna za rad na polju, te da „*neće biti advokati, agronomi, učitelji itd. pa im je prema tome dovoljno samo četiri razreda osnovne škole.*“⁹⁹

Stanje u školstvu Međimurja popravilo se u poslijeratnom razdoblju kada je zabilježen sve veći broj ljudi sa završenim ne samo četverogodišnjim, već i osmogodišnjim obrazovanjem. Također, zabilježen je i sve manji broj stanovništva bez školske spremne, dok se povećava postotak stanovništva sa višom stručnom spremom. To možemo vidjeti i u tablici koja nam prikazuje raspon mjenjanja školske spremne od deset godina.

⁹⁸Bauk, F., *Povijest školstva i prosvjete u Međimurju*, Tiskarsko – izdavački zavod „Zrinski“ Čakovec, Čakovec, 1992., str. 14.-16.

⁹⁹Grgan, S., *Problem školstva u kotaru Čakovec*, list Međimurje, 5.10.1953., br. 33., str. 2.

Odnos mijenjanja strukture školske sprema stanovništva Međimurja u 1961. i 1971. godini

(u %)

Školska sprema	1961. god.	1971. god.
Bez školske spreme	18,9	13,5
Četverogodišnja osnovna škola	67,2	59,2
Sedmogodišnja i osmogodišnja osnovna škola	6,5	13,0
Škola za KV I VKV radnike	5,3	10,0
Opća srednja škola	0,3	0,6
Srednje stručne škole	1,2	2,0
Više škole	0,2	0,8
Visoke škole i fakulteti	0,2	0,4
Nepoznato	0,1	0,3

Unatoč sve većem broju obrazovanog stanovništva, nakon 1960. g. dolazi do problema u zapošljavanju. Naime, Međimurje je prenapučena županija u kojoj je u drugoj polovici 20. st. većina stanovništva radila te se nisu nudila nova radna mjesta za nezaposleno stanovništvo. Stoga većina radno sposobnog stanovništva odlazi raditi izvan Jugoslavije. Od ukupno 59 826 aktivnog stanovništva, na rad u inozemstvo otišlo je njih 17,7 %. Time jer riješen problem nezaposlenosti.

Nakon sedamdesetih godina, Međimurje se počinje sve više privredno i ekonomski uzdizati pa se time povećava i životni standard njegovih građana. Uz stalno povećanje društvenog proizvoda koje je zabilježeno na području Čakovca omogućeno je i ulaganje u odgoj i obrazovanje.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Bauk, F., *Povijest školstva i prosvjete u Međimurju*, „Zrinski“, Čakovec, 1992., str. 16., 17., 18.

10. Stanovništvo na marginama društva – Židovi i Romi

Naseljavanje Židova u Međimurju zabilježeno je već u drugoj polovici 18. st. Najveći broj njih dolazio je iz Gradišća u Austriji. Već 1870. g. u Čakovcu je osnovana židovska općina. Židovi su u 19. st. naseljavali veleposjednička imanja gdje su se posebno istakli kao vrsni trgovci. Osim što su se istakli u trgovini, bavili su se i raznim obrtima ali i drugim djelatnostima poput graditeljstva, prometa, novčarstva i sl. Oni su ujedno i zaslužni za osnivanje tekstilnih tvornica i radionica pa su tako oni bili prvi koji su otvorili „Trikotažu braće Graner“, potom tvornicu koja se bavila bojanjem tkanina a koju danas nasljeđuje poznati „Čateks“. Jedna od danas najpoznatijih tvornica mesa i mesnih proizvoda je Vajda za čije su osnivanje isto tako zaslužni upravo Židovi. Zabavni život ih također nije zaobišao, pa je tako Eugen Meider 1937. g. zaslužan za izvođenje operete „Grofica Marica“ što je ujedno predstavljalo velik uspjeh amaterskog kazališta u međuratnom razdoblju. Najmanji broj Židova u Međimurju bio je u razdoblju II. svjetskog rata kada je velik broj njih deportiran u logore. Međutim, nakon rata, u židovskoj općini u Čakovcu bilo ih je samo osmero, dok se njihov broj kasnije počinje povećavati.¹⁰¹

Romi se oduvijek u Međimurju nalaze na marginama društva. Naime, njihov dolazak u Međimurje datira u 18. st., međutim do većeg naseljavanja na naše područje dolazi oko 1850. kada je u Rumunjskoj ukinuto ropstvo pa velika većina Roma preko Mađarske počinje naseljavati upravo ovo područje. Naselja u kojima su bili smješteni nalazila su se uz rijeke Dravu i Muru gdje su izgradili i svoje kuće, odnosno čerge od blata i šiblja. Međutim ta naselja su se mijenjala od 1900. g. pa sve do danas. Što se tiče njihove kulture i mentaliteta, on je u potpunoj suprotnosti sa Međimurskim. Za razliku od Međimuraca koji su vrijedni, marljivi i radišni, Romi s druge strane ne cijene rad, oni ga doživljavaju kao teret. Rade samo zbog novca koji im je potreban za preživljavanje.

Možemo reći kako su Romi društveno izolirani, te velika većina njih živi u siromaštvu, kao i socijalnoj nesigurnosti. Oni su smješteni na same margine društvenog života, a tome su razlog njihovi odnosi u obiteljima, materijalne i stambene prilike, te pomanjkanje samodjelatnosti čime im je ujedno i otežana integracija u moderno društvo. Sam mentalitet kao i ponašanje Roma proizlazi iz obitelji u kojoj njihova djeca stječu određene vrijednosti. Naime, romske

¹⁰¹<http://povijest.net/sudbina-medimurskih-zidova/>, pregledano 19.8.2016.

obitelji su većim dijelom patrijarhalne i Romi još i danas veoma rano stupaju u bračne odnose. Muškarci, odnosno dječaci sa već 14 ili 15 godina vjenčaju se sa djevojčicama ne puno mlađima od njih. Naravno, iz zakonskog aspekta radi se o nelegalnim bračnim zajednicama. S obzirom na to kako mladi Romi nisu u mogućnosti samostalno živjeti i privređivati, oni žive zajedno sa svojim roditeljima i to najčešće u veoma skućenim kućama i stanovima. S obzirom na skućenost prostora, Romi sami uvjetuju svoje odnose oslanjajući se ponajprije na samu tradiciju čime teže do njih dopiru suvremeni odnosi. U romskim obiteljima vidljiv je velik broj djece na temelju koje obitelji žive jer primaju dječji doplatak, odnosno socijalnu pomoć. Članovi obitelji su najčešće neobrazovani na čemu se u današnje vrijeme počinje puno raditi. Isto tako, u romskim obiteljima oba supružnika znaju biti nezaposlena, ili se događa da je jedino muž zaposlen. Na temelju toga možemo vidjeti kako su Romi s obzirom na nezaposlenost njihovih članova ekonomski ugroženi, te kako su uvjeti u kojima djeca žive ugrožavajuća. Stoga ni ne čudi pojava kriminaliteta među Romima i to maloljetnima jer djeca crpe uzore od svojih roditelja, što se kod Roma očituje u negativnom kontekstu. S obzirom na uvjete u kojima žive, kao i na neprilagođavanje suvremenom društvu, kod Roma se pojavljuju socijalno – patološke pojave poput alkoholizma, skitnje, nerada, kriminaliteta, prosjačenja, prostitucije, zanemarivanja odgoja kao i zlostavljanja djece. Takve pojave utječu i na djecu, stoga se javlja velik broj maloljetnih počinitelja kaznenih djela. Na sljedećoj tablici može se vidjeti kako upravo najveći broj takvih Roma potječe iz obitelji sa oba roditelja od kojih crpe negativne uzore. Isto tako, možemo vidjeti kako su počinitelji krivičnih djela i maloljetnici koji potječu iz nesređenih obiteljskih odnosa, a posebice oni koji su djeca proizašla iz vanbračne zajednice.¹⁰²

¹⁰² Blašković, M., Magdalenić, I., *Kriminalitet*, Međimurje-časopis za društvena pitanja i kulturu, br. 17., 1990., str. 65., 66.

Obiteljska situacija maloljetnih Roma – počinitelja krivičnih djela¹⁰³

	1987.	1988.	1989.
S oba roditelja	29	61	87
Samo s majkom	7	6	5
S djedom i bakom	3	2	2
Roditelj + očuh/maćeha	2	6	2
Samo s braćom/sestrama	4	-	1
Štićenik doma	1	3	2
U bračnoj zajednici	-	1	-
U vanbračnoj zajednici	15	10	18
Sam	-	1	-
Ukupno	61	90	117

S obzirom da je romsko stanovništvo bilo nepismeno, oni su najčešće obavljali najteže fizičke poslove. Oni koji bi se htjeli školovati te ostvariti karijere i uzdići se na društvenoj ljestvici nisu u mogućnosti jer žive u naseljima sa ostalim Romima koji bi bili na njih zavidni. S druge strane, ako se izdvoje i odsele iz romskog naselja čekaju ih brojne prepreke i predrasude od strane suvremenog društva. Tako najčešće djevojčice koje završe osnovnu školu i žele početi sa srednjoškolskim obrazovanjem najčešće od njega odustaju jer se osjećaju manje vrijednima upravo zbog statusa kojeg imaju u društvu. S obzirom na sve navedeno i na uvjete života u kojima žive Romi, dakle žive u neurbaniziranim i nažalost nehygijenskim naseljima te na rubu egzistencijalnog minimuma, ni ne čudi neprestana pojava kriminaliteta, a osobito među mlađom populacijom romske djece.¹⁰⁴

¹⁰³ Blašković, M., Magdalenić, I., *Kriminalitet*, Međimurje-časopis za društvena pitanja i kulturu, br. 17., 1990., str. 66.

¹⁰⁴ Dugonjić, I., *Iz bogatstva prakse sa siromašnima*, Međimurje – časopis za društvena pitanja i kulturu, br. 17., 1990., str. 87., 88.

11. Zaključak

Na kraju svega navedenoga možemo zaključiti kako su Međimurci svojim mentalitetom veoma radišni i marljivi ljudi koji brinu za svoje obitelji i kojima je očuvanje tradicije od velike važnosti. Vidi se kako još uvijek dominira pretežito patrijarhalna obitelj na čelu kojeg je otac, odnosno muškarac iako u zadnje vrijeme tu ulogu počinje preuzimati žena. Mogli smo vidjeti kako su nekada obitelji bile velike sa puno djece iz razloga što im je trebala dodatna radna snaga koja će im pomagati posebice u radovima na polju. Stanovništvo u 19. st. nije bilo pismeno za što su bili krivi djelomice i roditelji koji svoju djecu nisu htjeli slati u škole. Međutim, unatoč tome veliku ulogu u obrazovanju i prosvjetljenju stanovništva imalo je svećenstvo jer su ljudi jedino u crkvi mogli čuti božju riječ na svom materinjem jeziku. Pod utjecajem svećenstva počinju se otvarati i brojne škole, knjižnice i čitaonice te se počinje sustavno raditi na opismenjavanju puka.

S obzirom na turbulentne trenutke koji su se izdogađali tijekom navedena dva stoljeća, međimurski je narod ipak uspio sačuvati svoju kulturu i običaje. Same demografske slike nataliteta i mortaliteta nam pokazuju kako situacija u Međimurju nije oduvijek bila bajna te kako su ljudi dnevno i mjesečno migrirali kako bi mogli prehraniti svoje obitelji. Isto tako, zbog nehigijenskih uvjeta u kojima su ljudi živjeli a posebice na selu u 19. st., stanovništvo su pogadale zarazne bolesti poput dizenterije i kolere od kojih je mnogo njih i umrlo. Razumije se kako je ipak najveća stopa mortaliteta zabilježena u razdobljima dva velika svjetska rata jer su muškarci odlazili na frontove gdje su u većini slučajeva i pogibali.

Izgradnja prve pruge u Međimurju omogućila je Međimurcima svojevrsni napredak, ne samo u gospodarskom, već i u društvenom pogledu. Pa se tako u Međimurju počinju osnivati i prva građanska društva, to su bila vatrogasna društva koja su uz sebe kao pratnju imala limenu glazbu koja se zadržala i dan danas i koja je zaštitni znak pojedinih sela poput primjerice Dekanovca. Uz glazbu ljudi su se zabavljali a vrhunac društvenog života odvijao se na tjednim i godišnjim sajmovima gdje su brojni obrtnici i trgovci nudili i prodavali svoju robu. Tu se sastajalo ruralno stanovništvo, a u gostionicama se plesalo, kartalo, tračalo, razgovaralo o političkim i svakodnevnim temama i sl. Naravno, alkohola je teklo u potocima pa stoga ni ne čudi što je nerijetko dolazilo i do svađa i razmirica koje su se rješavale šakama.

Sve u svemu, možemo naposljetku vidjeti kako je stanovništvo jedno bogatstvo koje daje živost i vitalnost ne samo gradu, već i selu. Sam proces urbanizacije nam pokazuje kako se mijenjalo selo i kako su promjene koje su se događale u gradu počinju odražavati i na selo što za posljedicu ima gubitak razlike između seoskog i gradskog stanovništva. Sve je više mješovitih domaćinstava posebice na selima gdje dio njihovih članova dnevno migrira u grad, te je zaposleno izvan poljoprivrede. Stanovnici Međimurja su ponajprije Hrvati, a ne Mađari kako su ih prije svojatali. Oni svojem hrvatstvu pridonose ponajprije privređivanjem, a ističu se po svojim sposobnostima te slobodarskim idejama. Sve ono što je Međimurje doživjelo ne samo kroz ova dva stoljeća već i puno prije samo pokazuje kako su Međimurci narod koji se prilagođava ovisno o zahtjevima vremena.

Izvori:

Državni arhiv za Međimurje u Štrigovi, Kotarski sud Čakovec, 1919., 203 – 400

Literatura:

1. Bauk, F., *Povijest školstva i prosvjete u Međimurju*, Tiskarsko – izdavački zavod „Zrinski“ Čakovec, Čakovec, 1992.
2. Bauk, F., *Međuratno školstvo (1918.-1941.)*, Međimurje-časopis za društvena pitanja i kulturu, br. 11., 1987.
3. Biškup, V., *Međimurje – narod, običaju, arhitektura*, stručni rad, radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin; br. 24, 2013.
4. Blašković, M., Magdalenić, I., *Kriminalitet*, Međimurje-časopis za društvena pitanja i kulturu, br. 17., 1990.
5. Bunjac, B., Bunjac, B., Jahn, J., Matotek, V., Puzak, I., Šestak, M., *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2003.
6. Cimerman, F., *Obrt u Međimurju*, Knjigovodstvo Cimerman, Zagreb, 1998.
7. Dobrovšak, Lj., *Ženidbeno (bračno) pravo u 19. st. u Hrvatskoj*, CCP 56, 2005.
8. Dugonjić, I., *Iz bogatstva prakse sa siromašnima*, Međimurje – časopis za društvena pitanja i kulturu, br. 17., 1990.
9. Elkaz, B., *Antenatalna i postnatalna zaštita*, Međimurje – časopis za društvena pitanja i kulturu, br. 10., 1986.
10. Ferencz, G., *Međimurje: ljudi, vjerovanja i običaji*, TIZ Zrinski Čakovec, Čakovec, 2000.
11. Grgan, S., *Problem školstva u kotaru Čakovec*, list Međimurje, 5.10.1953., br. 33.
12. Gross, M., *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. st.*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1981.
13. Gross, M., Szabo, A., *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. st.*, Globus Nakladni Zavod, Zagreb, 1992.
14. Heršak, E., Šimunko, J., *Međimurje – povijest, identitet i seobe*, Međimurje, Migracijske teme, 6 (1990.)

15. Hodžić, A., *Urbanizacija kao element kulturne transformacije sela*, izvorni znanstveni rad, Institut za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Jugoslavija, 1983.
16. Hranjec, S., *Zipka vu horvatskom cvetnjaku*, TIZ „Zrinski“, Čakovec, 1991.
17. Kalšan, V., *Građansko društvo u Međimurju*, Tiskara Horvat, Čakovec, 2000.
18. Kalšan, V., *Međimurska povijest*, Vlastita naklada, Čakovec, 2006.
19. Laci, S., *Razvoj naseljenosti Međimurja*, Geografski glasnik, 1982., br. 44.
20. Lisjak, V., *Izvorišta i tokovi*, „Dvije lije“ d.o.o., Čakovec, 1997.
21. Magdalenić, I., *Osvrt na neke društvene procese u našem suvremenom selu i poljoprivredi*, Međimurje-časopis za društvena pitanja i kulturu, br. 3., 1982.
22. Marciuš, F., *Sto godina elektrike u Međimurju (1893. – 1993.)*, Hrvatski kajkavski kolendar, Čakovec, 1994.
23. Marciuš, F., *Uz 120. obljetnicu željezničke pruge Čakovec – Mursko Središće – (Lendava)*, Hrvatski kajkavski kolendar, Matica Hrvatska Čakovec, Čakovec, 2010.
24. Marđetko, Lj., *Nekadašnji feudalni marofi u općini Belica*, Hrvatski kajkavski kolendar, 2005.
25. Marković, M., *Međimurje: stanovništvo i naselja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.
26. *Međimurje*, RO „Zrinski“, TIZ, Čakovec, Čakovec, 1982.
27. Sabolić, Ludvig, Lj., *Deda, ti to zmišljaš?!*, Vlastita naklada, Kotoriba, 2015.
28. Slunjski, R., *Demografske promjene u Međimurju (1857. – 1991.)*, Biblioteka Insula, Čakovec, 2004.
29. Šafar, D., *Međimurska obitelj Osterhuber*, Hrvatski kajkavski kolendar, 1994.
30. Šušvar, S., *Urbanizacija i povratak seoskom životu*, Međimurje – časopis za društvena pitanja i kulturu, br. 2, 1981.,
31. Toma, D., *Međimurski cekari poznati diljem svijeta*, Matica hrvatska – ogranak Čakovec, Čakovec, 2005.

Internetski izvori:

1. <http://povijest.net/sudbina-medimurskih-zidova/>, pregledano 19.8.2016.
2. <https://www.facebook.com/medjimurje.hr/photos/a.1597457290489175.1073741827.1597456043822633/1800487746852794/?type=3&theater>, pregledano 20.7.2016.
3. <http://www.matica.hr/omatici/>, pregledano 7. kolovoza 2016.

4. <http://www.dzs.hr/>, pregledano 20. 7. 2016.

